

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

CAN DÜNDAR BÜLENT ÇAPLI

BELGESEL KİTAPLAR

1999 GAZETECİLER CEMİYETİ EN İYİ BELGESEL ÖDÜLÜ

İSME
PAŞA

DVD
HEDİYELİ

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

can
belgesel

Savaşlar kazanmış muzaffer bir kumandan...

İnatçı bir diplomat...

Cumhuriyet kurmuş bir devlet adamı...

Kafasında kırk tilkiyi kuyruklarını birbirine değdirmekten gezdiren bir politikacı...

İdeal bir eş...

Örnek bir aile babası...

Kimine göre ise tek parti döneminin astığı astık, kestiği kestik diktatörü... Ülkenin unutulmaz "Milli Şef"i...

Hayranları kadar düşmanları da oldu; sevenleri kadar nefret edenleri de...

Ama kimse onu görmezden gelemedi.

Üç bölümlük *İsmet Paşa* belgeseli ve kitabı "İkinci Adam"ı görmezden gelenlere onu yeniden tanııştırıyor.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

🔗 canyayinlari.com 🐦 twitter.com/canyayinlari 📘 facebook.com/canyayinevi

CAN DÜNDAR - BÜLENT ÇAPLI
İSMET PAŞA

© 2015, Can Sanat Yayınları Ltd. Şti.

Tüm hakları saklıdır.

1-4. basım: İmge Yayınları (2006-2007)

Can Yayınları'nda 1. basım: Ocak 2015, İstanbul

Bu kitabın 1. baskısı 2000 adet yapılmıştır.

Yayına hazırlayan: Sırma Köksal

Mizanpaj: Bahar Kuru Yerek

Kapak tasarımı: Utku Lomlu / Lom Tasarım (www.lom.com.tr)

Kapak baskı: Azra Matbaası

Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi D Blok 3. Kat No: 3-2

Topkapı-Zeytinburnu, İstanbul

Sertifika No: 27857

İç baskı ve cilt: Ayhan Matbaası

Mahmutbey Mah. Devekaldırımı Cad. Gelincik Sokak No: 6 Kat: 3 Güven İş Merkezi,

Bağcılar, İstanbul

Sertifika No: 22749

ISBN 978-975-07-2474-9

CAN SANAT YAYINLARI

YAPIM VE DAĞITIM TİCARET VE SANAYİ LTD. ŞTİ.

Hayriye Caddesi No: 2, 34430 Galatasaray, İstanbul

Telefon: (0212) 252 56 75 / 252 59 88 / 252 59 89 Faks: (0212) 252 72 33

www.canyayinlari.com

yayinevi@canyayinlari.com

Sertifika No: 10758

CAN DÜNDAR - BÜLENT ÇAPLI İSMET PAŞA

BELGESEL

CAN DÜNDAR, 16 Haziran 1961'de Ankara'da doğdu. 1982'de AÜ, SBF Basın Yayın Yüksek Okulu'ndan mezun oldu. 1986'da İngiltere'de London School of Journalism'i bitirdi. 1988'de, ODTÜ Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü'nde Siyaset Bilimi dalında yüksek lisansını tamamladı. 1996'da aynı bölümde doktora derecesi aldı. 1979'dan beri gazetecilik, belgesel yapımcılığı, TV programcılığı, 2013'ten beri de *Cumhuriyet* gazetesinde köşe yazarlığı yapıyor. Kitapları: *Demirkırat* (M.A. Birand ve B. Çaplı'yla birlikte, 1991), *Sarı Zeybek* (1994), *12 Mart: İhtilalin Pençesinde Demokrasi* (M.A. Birand ve B. Çaplı'yla birlikte, 1994), *Gölgedekiler* (1995), *Hayata ve Siyasete Dair* (1995), *Yağmurdan Sonra* (1996), *Ergenekon* (Celal Kazdağlı'yla birlikte, 1997), *Yârim Haziran* (1998), *Benim Gençliğim* (1999), *Köy Enstitüleri* (2000), *Nereye?* (2001), *Yaveri Atatürk'ü Anlatıyor: Salih Bozok'un Anıları* (2001), *Uzaklar* (2002), *Yükselen Bir Deniz* (2002), *Savaşta Ne Yaptın Baba?* (2003), *Bir Yaşam İksiri: Dr. Nejat F. Eczacıbaşı* (2003), *Mustafa Kemal Aramızda* (Ülkem Özge Sevgiler'le birlikte, 2003), *Büyülü Fener* (2003), *Duvar* (Ege DüNDAR'la birlikte, 2003), *Yıldızlar* (2004), *Sedat Alp: İlk Türk Hititoloğun Yaşam Öyküsü* (Fatma Sevinç'le birlikte (2004), *Kırmızı Bisiklet* (2005), *Nâzım* (2005), *İlk Durak-İETT* (Nebil Özgentürk'le birlikte, 2005), *Özel Arşivinden Belgeler ve Anılarıyla Vehbi Koç I.* (2006), *Yüzyılın Aşkları* (2006), *Karaoğlan* (Rıdvan Akar'la birlikte, 2006), *İsmet Paşa* (Bülent Çaplı'yla birlikte, 2006), *Yakamdaki Yüzler* (2007), *Ecevit ve Gizli Arşivi* (Rıdvan Akar'la birlikte, 2008), *Ben Böyle Veda Etmeliyim: İsmail Cem* (2008), *Özel Arşivinden Belgeler ve Anılarıyla Vehbi Koç II.* (2008), *Mustafa* (2009), *Anka Kuşu* (2009), *Lüsyen* (2010), *Canım Erdalım Sevgili Babacığım* (2011), *Aşka Veda* (2012), *Birand: Bir Ömür, Ardına Bakmadan* (2012), *Abim Deniz* (2014).

BÜLENT ÇAPLI, 1958 yılında Ankara'da doğdu. 1979'da Gazetecilik ve Halk-la İlişkiler Yüksek Okulu'ndan mezun oldu. 1981'de Amerika Bileşik Devletle-ri Utah Eyalet Üniversitesi'nden yüksek lisans derecesi aldı. 1987'de Ohio Üniversitesi'nde Fulbright bursuyla doktora programına devam etti. 1990'da İstanbul Üniversitesi'nden doktor unvanını aldı. 1991'de Chevening bursuyla Manchester Üniversitesi'nde, 2002'de Fulbright bursuyla Florida Üniversitesi'nde konuk araştırmacı olarak çalıştı. 1985'den 2010 yılına kadar çalıştığı An-kara Üniversitesi İletişim Fakültesi'nde, Bölüm Başkanlığı, İletişim Araştırmaları Merkezi Müdürlüğü ve Dekan Yardımcılığı görevlerinde bulundu. Medya etiği, medyanın ekonomi politiği, medya sistemleri ve belgesel konularında akademik çalışmalar yaptı. İletişim alanında çok sayıda ulusal ve uluslararası araştırma projesinin yürütücülüğünü yaptı. Halen Bilkent Üniversitesi İletişim ve Tasarım Bölümü'nde Profesör olarak görev yapıyor. Kitapları: *Demirkırat* (M.A. Birand ve Can Dünder ile birlikte, 1991), *12 Mart: İhtilalin Pençesinde Demokrasi* (M.A. Birand ve C. Dünder birlikte, 1994), *Televizyonda Temel Kavramlar* (2000), *Televizyon ve Siyasal Sistem* (2001), *Medya ve Etik* (2002), *İsmet Paşa* (C. Dünder ile birlikte, 2006), *Dumlupınar: İki gemi, İki Kaptan* (2007), *Fili Tarif Etmek: Özel Televizyona Beş Kala* (2008), *Televizyon Haberciliğinde Etik* (H. Tuncel ile birlikte, 2010)

İçindekiler

Önsöz	11
Her Devir Bir Hayat.....	15
Birinci Bölüm: Kalpak Devri	19
İkinci Bölüm: Frak Devri	51
Üçüncü Bölüm: Son Devir	85
Kaynakça.....	121
Teşekkür.....	125
Arşivler	125

Önsöz

İsmet Paşa belgeseli deyince bütün ekibin aklına o unutulmaz sahne gelir. Bir belgesel ekibini en çok neyin sevindirebileceğini mimleyen o mutluluk ânı:

İnönü'nün Lozan dönemini araştırıyorduk. Türkiye'nin olduğu kadar Paşa'nın hayatında da bir dönüm noktasıydı; lakin elimizde film yoktu... Kitap olsa kolay ama televizyonda o bölüm nasıl anlatılacaktı?

Artık "arşiv uzmanı" olduğu tescillenen arkadaşımız Bülent Özkam, Türkiye arşivlerini bitirmiş, Rusya'dan Fransa'ya, İngiltere'den Amerika'ya kadar dünya arşivlerini tarıyordu.

Hiçbir yerde Lozan'ın kaydına rastlanmıyordu. Olsa 1923'ten bu yana bir şekilde ortaya çıkmaz mıydı?

Sonra bir gün, elinde bir kasetle çıkageldi.

Ekibi topladı. Kaseti taktı. Ekranda Lozan'ın imza töreninde ve sonrasında çekilmiş görüntüler vardı, İsmet Paşa frakıyla merdivenlerden iniyor, gülümsüyor ve Türkiye Cumhuriyeti'nin tescil belgesini imzalamış olmanın keyfiyle bir sigara tütürüyordu.

İnanılır gibi değildi.

Sevinçle birbirimize sarıldık.

Özkam filmi nasıl bulduğunu uzun süre bizden de sakladı. Sonradan öğrendik ki, "Lozan görüntülenmemiş olamaz," düşüncesiyle Avrupa film arşivlerine dalmış, "Başka bir isimle kaydedilmiş olabilir," tahminiyle bütün başlıkları taramış ve gerçekten de başka bir başlık altında tarihi görüntüyü yakalamıştı.

Böylece Türkiye, “Lozan keyfi”ni, 75 yıl sonra bu belgeselde izleyebildi.

İsmet Paşa belgeselinin çalışmasına 1997’de başladık. Aslında Türkiye için çok gecikmiş bir yapımdı.

Bir buçuk yıl, çok iyi bir ekip ve ciddi bir prodüksiyonla çalıştık.

Paşa’yla ilgili yazılmış kitapları okuduk; İnönü Vakfı’nın izniyle günlüklerine, mektuplarına, notlarına, yazışmalarına girdik.

Ailesiyle konuştuk, tartıştık.

Bunun bir “tanıtım filmi” olmadığı, bir belgesele yaraşır nesnellikte olması gerektiği konusunda görüş birliğine vardık. Hakkında herkesin keskin yargılara sahip olduğu İnönü’nün hayatının, hem övülen hem eleştirilen yanlarıyla, belli bir mesafeyle sergilenmesi ve nihai kararın izleyiciye bırakılması konusunda tam bir anlayışla karşılandık.

Karşımızda seksen dokuz yıllık bir yaşamöyküsü ile bu müthiş hayatı üç bölümlük bir belgesele sığdırma zorunluluğu vardı.

Hem son Padişah Vahdettin’i hem Ecevit’i içine alan bu asırlık biyografiyi hakıyla ekrana taşımak zor bir misyondur.

Sonunda şuna karar verdik:

İsmet Paşa’nın hayatının tümünü kronolojik bir sıralamayla anlatmak yerine, o hayatın dibe vurduğu ya da zirveye çıktığı noktaları, zaferleri ve mağlubiyetleri anlatalım. Öyle doruklar ve uçurumlar seçelim ki, bunlar bize Paşa’nın kişiliğini anlattığı kadar Türkiye’nin tarihinden de ipuçları versin.

Hayatını üçe böldük:

Asker İnönü, devlet adamı İnönü ve siyasetçi İnönü...

Kişiliğinin birbirinden koparılamaz bu üç boyutunu üç ayrı dönem içinde ele aldık.

Tüm bu dönemler boyunca da onun insani özelliklerini, kişisel macerasını es geçmemeye gayret ettik.

Böylece zaman zaman son derece sertleşen tavırları kadar, iç dünyasında yaşadığı fırtınaları ve duygusal anları da sergileyen bir belgesele ulaştık.

Belgesel, Aydın Doğan Vakfı, İnönü Vakfı ve Türk Tanıtma Fonu'nun finansal katkısı ve TÜRSAK'ın işbirliğiyle gerçekleştirildi.

Bir buçuk yıl süren bu büyük projenin prodüksiyonunu Ahmet Tolungüç, ciltler tutan araştırmasını ise Gönül Özkam üstlendi. Gönül'ün ayrıntılı araştırmasının ancak onda birini belgesele yansıtabildik.

Bülent Özkam, belgeselin görsel zenginliğini sağladı. DVD'de izleyeceğimiz, İzmir'in İşgali'nden Lozan'a, Stalin-İnönü buluşmasından İnönü'nün aile içinde ve kırda çekilmiş filmlerine kadar pek çok görüntü onun emeğinin eseridir.

Nihat Özcan, yönetmen olarak *İsmet Paşa*'da ustalığını ve sanatını konuşturdu.

Bülent Özkam ve Soner Sevgili'nin yaptığı başarılı bir ön kurgu sayesinde Nihat Özcan'ın işi daha da kolay oldu. Belgeler, gazete kupürleri ve fotoğraflar, Yusuf Akçura'nın usta kamerasıyla görüntülendi.

Emre Irmak, yaptığı olağanüstü müziklerle belgesele bambaşka bir anlam kattı.

Yapım sürecinin aksamadan yürümesi Nuşin Odelli sayesinde oldu. Bu süreçte Serdar Çankaya, Eylem Er ve Cihat Kayacı yapım yardımcısı olarak çalıştılar.

Sonunda belgesel 1998'in Aralık ayında, İsmet Paşa'nın ölüm yıl dönümünde yayınlandı.

Gazeteciler Cemiyeti tarafından En İyi Belgesel Ödülü'ne layık görüldü.

Bu başarıda ekibin olduğu kadar baştan sona bizden güvenini ve desteğini eksik etmeyen başta İnönü'nün kızı Özden Toker ve eşi gazeteci ağabeyimiz rahmetli Metin Toker olmak üzere İnönü ailesinin ve vakfının büyük katkısı var.

Onlara teşekkür ederken, belgeselin nihayet kitap ve DVD olarak sizlere ulaşmasının sevincini yaşıyoruz.

Bu gecikmiş çalışmanın bir başlangıç olarak görülmesini diliyor ve İsmet Paşa'yı tanımak isteyecek yeni nesillerin merakını kamçılacağına, okumak için cesaretlendireceğini umuyoruz.

Can Dündar
Bülent Çaplı
Aralık 2006

HER DEVİR BİR HAYAT

*"Ben her devre
yeni bir hayat
başında gibi başlarım."*

İsmet İnönü

Bu yalnız adam, bir zamanlar savaşlar kazanmış muzaffer bir kumandandı. İnatçı bir diplomat, cumhuriyet kurmuş bir devlet adamı, kafasında kırk tilkiyi kuyruklarını birbirine değdirmekten gezdiren bir politikacı, ideal bir eş, örnek aile babası...

Kimilerine göre ise tek parti döneminin astığı astık, kestiği kestik diktatörü... Ülkenin unutulmaz “Milli Şefi”...

Anıtkabir, 1973.

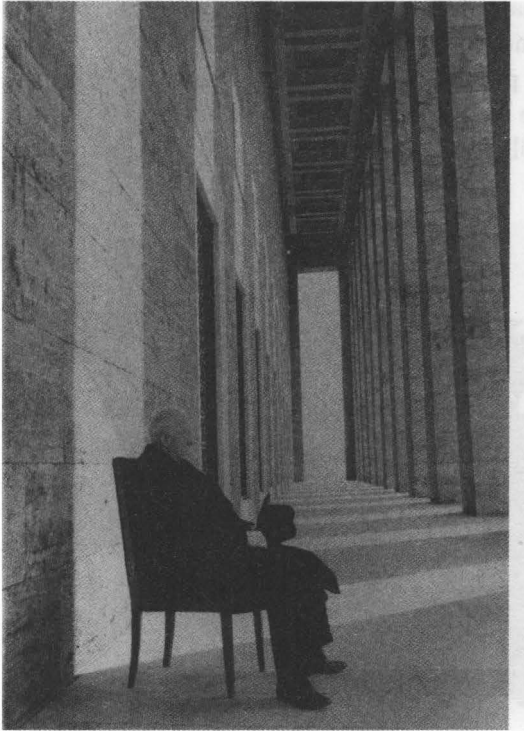
Hayranları kadar düşmanları da olmuştu, sevenleri kadar nefret edenleri de... Ama kimse onu görmezden gelememişti.

Seksen dokuz yıllık ömrüne ülkenin bütün tarihini sığdırmıştı.

Anıtkabir'e son ziyaretinde oturduğu iskemleden şehri süzerken, bütün o idam fermanları, savaş meydanları, parıltılı üniformalar, heyecanlı kalabalıklar, öfkeli nutuklar, kalpaklar, fraklar, kasketler geride kalmış gibiydi.

Paşa veda eder gibi salladı şapkasını...

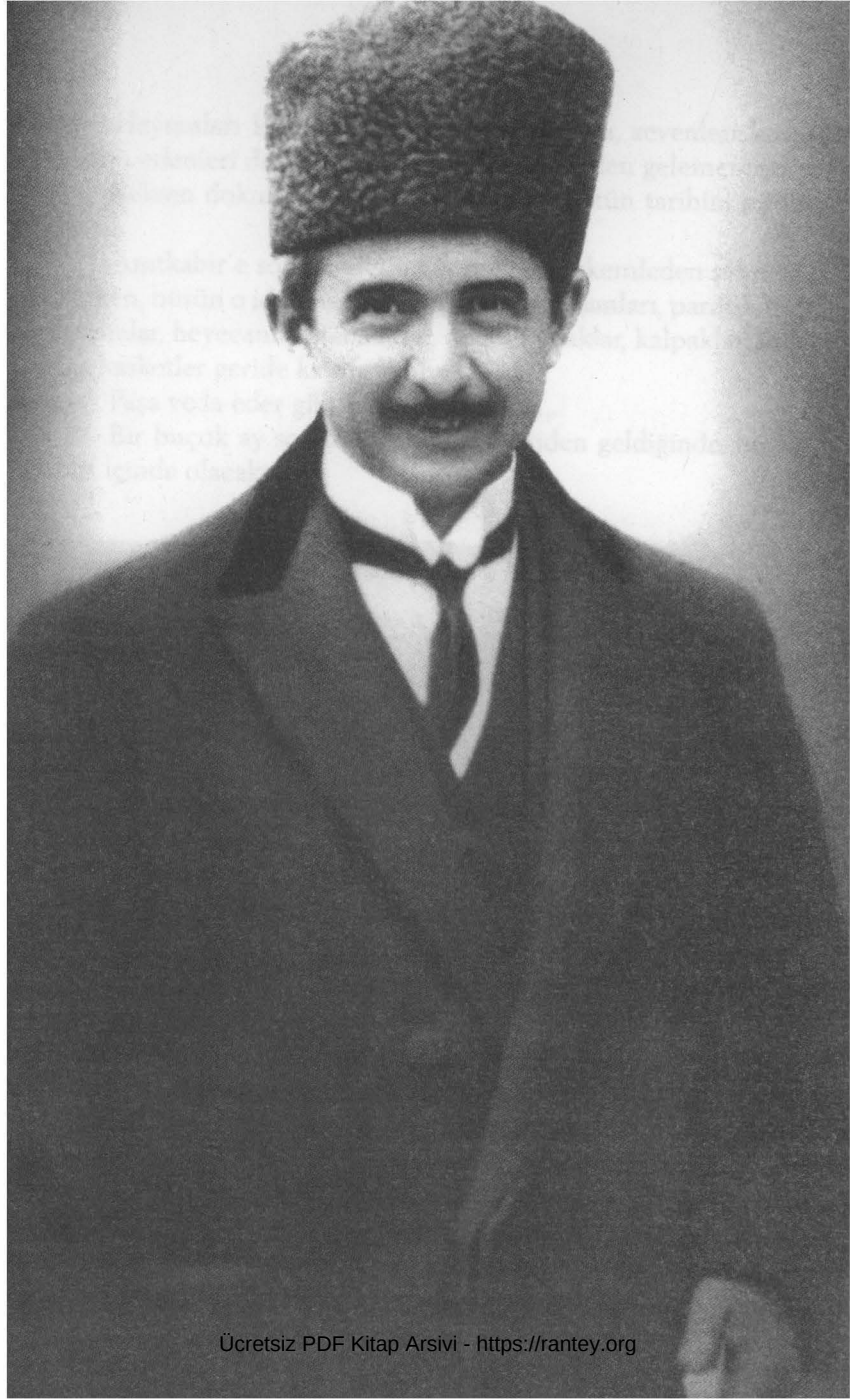
Bir buçuk ay sonra Anıtkabir'e yeniden geldiğinde, bir tabut içinde olacaktı.

Anıtkabir, 1973.

Birinci bölüm

KALPAK DEVRİ

1910, Yemen

“Ulan şu başımıza gelenlere bak!..”

Kâzım (Karabekir) Bey'in mektubu, 1910

Gözüm nuru İsmet'im...

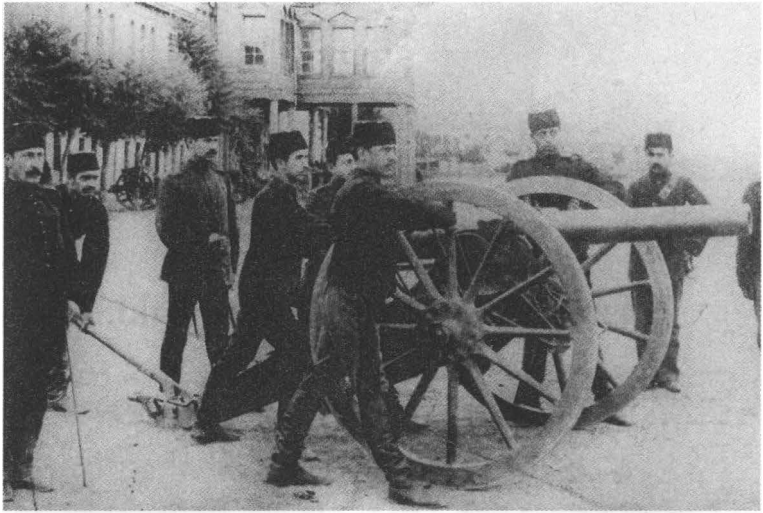
Eve gelirken mektubunu verdiler. Sevincimden dünyalar benim oldu. Hemen yürürken zarfı yırttım. Okudum. Acele eve geldim, tekrar tekrar okudum. Senden sıhhat ve afiyet haberi getiren bu kıymetli kâğıdı bağrıma bastım... Mübarek kandil akşamı olduğundan abdest aldım. Kelam-ı Kadimi açtım. Sizin harekâtınızın muvaffakiyetine, sizin sıhhat ve selâmetine bir inna fetahna ile teberek okudum ve okurken, istediğim gibi de gözyaşı döktüm.

Ulan ne kızıyorum... şu başımıza gelenlere bak. Hani hatırda hayalde olsa... Aaa büyük söyledin İsmet hatırında mı, “Bu Edirne rutubetli, acaba Yemen'e talip olsam mı demiştin iki ay evvel... Evliya mısın nesin a kardeş, bilmem ki... Hani bırak da bari eteğine ben olsun yapışayım da beraber uçalım...

Kolağası İsmet Bey, en yakın arkadaşı Kâzım'ın mektubunu okurken, Hamidiye kruvazörü, onu ve askerlerini Yemen'e götürüyordu.

1910 yılının şubat ayıydı.

İsmet Bey henüz 26 yaşındaydı. Ve ilk stajına gidiyordu.

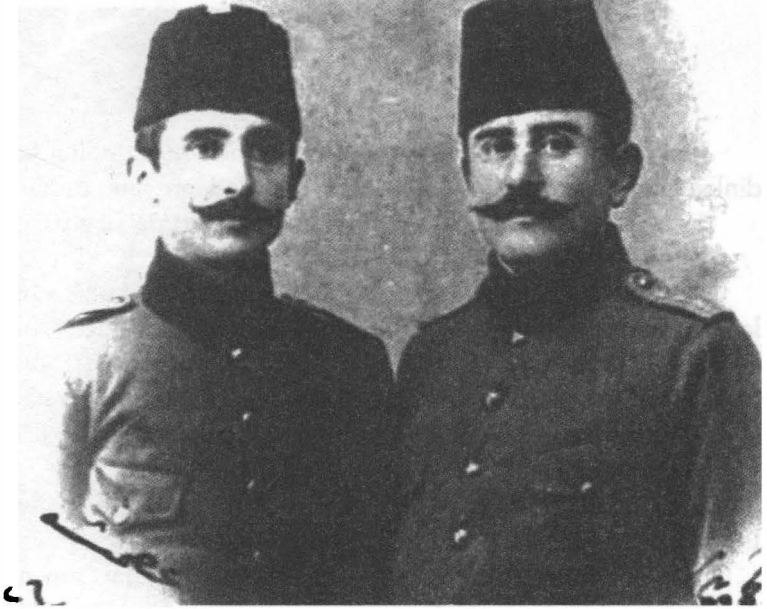
İsmet Bey (soldan dördüncü), İstanbul Halıcıoğlu'ndaki Mühendishane-i Berri-i Hümayun'da (Topçu Harbiyesi) öğrenciyken, Ağustos 1901.

Mektup arkadaşı Kâzım'la beraber, Türkiye'nin geleceğine damgasını vuracak bir kadroyla aynı dönemde Harbiye'de okumuşlardı.

Önce Enver çıkmıştı Harbiye'den, sonra Fethi, ardından Ali Fuat, Mustafa Kemal ve Kâzım sonra da İsmet... Kendilerini, sadece asker değil, imparatorluğu kurtaracak misyonerler olarak da gören bir subaylar kuşağıydı onlar...

Kalpieri ihtilalci fikirlerle çarparak mezun olduktan sonra, tayin oldukları yerlere, vatanı kurtarmak için savaşılmaya gidiyorlardı.

Yemen'de Kolağası İsmet'in görevi İngilizlerin kışkırttığı kabile şeyhlerinin önderliğindeki isyanı bastırmaktı. Ama üç yıl sürecek bu görev boyunca orada sadece savaşın dehşetini değil, Harbiye'de uğruna yeminler ettikleri saltanatın nasıl gürültüyle çöktüğünü ve askerin o çöküntünün altında nasıl yok olduğunu da gördü.

İsmet İnönü, Kâzım Karabekir, 1908.

Yemen’de 1912’de tek satırlık bir telgraf haberiyle binbaşı olduğunu öğrendi.

Gündüzleri asilerle savaşıyor, geceleri ise briç ve satranç oynayarak vakit geçiriyordu.

İşte o günlerde ordu karargâhında Fransızların giderken unuttuğu bir gramofon buldular.

Karargâh subaylarıyla birlikte oradaki klasik müzik plaklarını takıp dinlediler. Lakin gelen sesler öyle yabancıydı ki, İsmet Binbaşı’nın deyişiyle, “Bu gürültüye fazla dayanamayıp kapatmışlardı.”

Hiç aşına olmadıkları bu tuhaf müzik zamanla onları etkilemeye başladı.

İnönü sadece kıta stajını değil, Batı müziği eğitimini de, Yemen çöllerinde tamamladı.

1914, Münih “Canımızı dışarı zor attık!..”

Binbaşı İsmet, çok değil bir yıl sonra, Yemen’de gramofondan dinlediği parçaları, o müziğin anavatanında dinleme şansı buldu.

1914 yazında arkadaşı Kâzım’la birlikte Avrupa’ya gitti. Rumeli’den ötesini ilk kez görüyordu.

Aslında Yemen’den getirdiği ateşli hastalıklar ve kulak ağrılarının tedavisi için gönderilmişti Avrupa’ya... Doktor, “Kulaklarınız ömrünüzün sonuna kadar sizi götürür,” demişti. Bunun sevinciyle operada almışlardı soluğu... Lakin oyun o kadar ağırdı ki, İsmet Binbaşı, daha sonra anılarını naklederken, “Canımızı dışarı zor attık,” diye yazacaktı.

Bir buçuk ay boyunca Viyana, Münih, Berlin, Paris ve İsviçre’yi gezdiler.

Yemen’den sonra bir düş diyarıydı Avrupa... “Batı”nın ne olduğunu orada gördüler, büyülendiler. Kadının toplum hayatında nasıl yer aldığını hayretle gözlediler.

Bunlar ileride kuracakları ülkenin ilk eskizleri gibi beyinlerine işleniyordu.

Avrupa’ya yeniden sekiz yıl sonra Lozan görüşmeleri için gidecek; o ilk Avrupa gezisinde gördüğü gibi bir ülke kurma yolunda diplomatik savaş verecekti...

...ve yanında Batı’da örneklerini gördüğü, o modern kadınlar gibi bir kadın olacaktı.

Nisan 1916, İstanbul “Uzat dudaklarını ruhum!..”

1915 yılında miralay olan İsmet, 32 yaşına gelmişti.

Albay İsmet Bey, 1916.

Annesi Cevriye Hanım artık evlenmesini istiyordu.

Rumelili komşularının tek kızı olan on dokuz yaşındaki Mevhibe'yi gözüne kestirmişti.

Miralay İsmet razı oldu. Ancak bir koşulu vardı:

Gelin adayını bir kez olsun görmek istiyordu.

Alafranga dünyayı gezdikten sonra alaturka usulle evlenmek ağırına gidiyordu.

Mevhibe Hanım.

Şart kabul edildi. Mevhibe Hanım buyur edildi. Kapının tam karşısındaki koltuğa oturtuldu, onlar sohbet ederlerken Miralay İsmet, gözünü kapının anahtar deliğine dayadı ve müstakbel karısını ilk kez o gün gördü.

Evlendiler.

Nikâh gecesı Miralay İsmet, ürkek bakışlarla karşısında oturan narin karısına, "Hanımcığım," dedi, "bu andan itibaren siz benim dünyadaki en kıymetli emanetimsiniz. Ömrüm boyunca sizi seveceğim."

İnönü bu sözünün boş bir vaat olmadığını, bütün Türkiye önünde kanıtlayacak ve son nefesine kadar eşinin çevresinde pervane olacaktı.

“Hanımefendi ile Paşa’sı” tam elli yedi yıl adeta yeni evli bir gelinle damat gibi çıktılar kamuoyunun önüne...

İsmet İnönü, TRT, 1970

İnsan, hayatının güçlüklerine karşı teselliye eve geldiği zaman karısının her fedakârlığa hazır bir zihniyette olmasıyla bu tedaviyi bulur.

Miralay İsmet, evlendikten yirmi bir gün sonra cepheye hareket etti.

Giderken eşine bir sürpriz yapıp otuz altına eve bir piyano aldı.

Önce Yemen’de, sonra Avrupa’da dinlediği müziği eşine de aşılama istiyordu.

Yeni evlilerin ayrılığı tam on dört ay sürecekti, bu süre içinde Mevhibe Hanım, kocasının özlemini piyano tuşlarında ve mektup satırlarında giderecekti:

9 Mayıs 1916, Diyarbakır Mevhibe Hanım’a mektup

Allah’ın bana ihsanı olan sevgili Mevhibem,
Neredesin?

Bugün 15 gündür senden daha hiçbir haber alamadım. İnsaf et. Şimdiye kadar postaya İsmet’in için bir kelime, bir teselli, bir selam bırakmadın mı? Ben sürekli feryat ediyorum. Hep seni arıyor, hep

sana söylüyorum. Sen ne vakit cevap vereceksin? Piyanoda terakki ettin mi? Geçen 15 günü nasıl geçirdin?

Uzat Mevhibe'ciğim ruhum, Mevhibe'ciğim dudaklarını, yanaklarını uzat, benim nurum ve saadetim olan o ismet yuvalarından ruhumun bütün hasret iştiağıyla öpeyim. Aklımda, hayalimde yalnız sen varsın Mevhibe. Benim bütün âlem-i mevcudiyetimi sen dolduruyorsun benim meleğim. Uçsana...

Cenab-ı Hak benim için seni yarattı ve daima başımın ucunda bulunasın diye yarattı. Niye İsmet'in başı üstüne konmuyorsun.

1916-1918, Cephede “Teslim olmayı teklif edeni vururum.”

Miralay İsmet, Birinci Dünya Savaşı'nda iki cephede savaştı: Önce doğuda Kafkas Cephesi'nde Ruslarla, sonra Suriye'de Filistin Cephesi'nde İngilizlerle...

Bu cephelerde onun hayatını asıl etkileyecek unsur, Mustafa Kemal'le birlikte çalışmasıydı.

Kafkas Cephesi'ndeki bir yılın sonunda Mustafa Kemal onun siciline şunları yazdı:

“Ciddi, faal, gayet fatin ve yüksek fikirli. Doğru ve tereddütsüz karar sahibi. Pek mükemmel bir ahlaka sahip. Orduda ve memlekette kendisinden büyük hizmetler beklenir.”

Miralay İsmet, Kafkas Cephesi'nden sonra Suriye'ye geçti.

Suriye Cephesi'ndeki bir buçuk yılın sonunda Osmanlı ordusu çekilirken o da, yorgunluktan bitkin ve ümitsiz, dağılmış bir birliğin başındaydı. Durum o kadar kötüydü ki, yanındaki askerlerden bazıları teslim olmayı teklif etti. Ama kumandanları Miralay İsmet'in yanıtı netti:

“Bunu teklif edeni kendi tabancayla vururum.”

Bu koşullarda, Şeria Nehri'ni birliğiyle aşıp askerlerini kurtarmayı başardı.

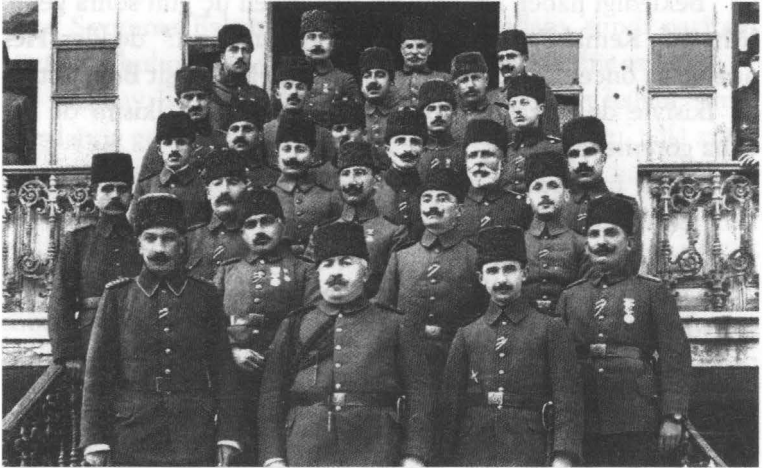
Çöl harareti içinde haftalardır gece gündüz demeden süren şiddetli çatışmalarla ateşler içinde yatağa düşen Miralay İsmet, köhne bir şimendiferle İstanbul'a nakledilirken kendinde değildi.

Bütün o kuşak, binlerce şehit gömdükleri imparatorluk topraklarından çekilirken, Osmanlı'nın tahmin ettikleri sonuna bizzat tanık olmanın acısını yaşıyorlardı.

1919, İstanbul “Karanlık günler”

31 Mayıs 1919, Not defterinden

Mayıs... karanlık günler... İzmir'i Yunanlılar işgal etti. Yayılıyorlar. İzmihlal-i kat'idan bahsediliyor. İstanbul'dan bizi çıkarıyorlarmış. Direniş yok, imkân yok. Siyah Osmanlı bayrakları...

Harbiye Nezareti Müsteşarı Kurmay Albay İsmet Bey (alt sırada soldan üçüncü), Ahmet İzzet Paşa'nın Nişantaşı'ndaki karargâhında, 1918.

22 Haziran 1919, Not defterinden

Miralay Ömer Lütfü Bey havadisleri getirdi. Mustafa Kemal Paşa gelmiyormuş. Bandırma tarafında toplanıyorlarmış. Yunanlılar Bergama'ya tekrar ve cebren girmişler. Hep hastayım, evden çıkmıyorum.

6 Aralık 1919, Not defterinden

İngilizce muallimi geldi, derslere başladık.

7 Aralık 1919, Not defterinden

Saat 6'da sabah namazı vaktinden evvel Mevhibe uyandırdı. İşaret gelmiş, beli şiddetle ağrıyor. Ebeye haber göndermişler. Sabah namazımı kıldım. Ağrı devam ediyor. Daireye gittim. Saat 5 olmadan geldim ki oğlum olmuş... Ne güzel oğlum...

Miralay İsmet, cepheden dönüşte bir süre Savunma Bakanlığı Müsteşarlığı yaptıktan sonra kızağa çekilmiş ve adeta unutulmuştu.

Beklediği haber, İstanbul'un işgalinden üç gün sonra geldi: "Mustafa Kemal Paşa seni çağırıyor. Hazır mısın?" dediler. Henüz üç ay önce bir oğlu olmuştu. Babası Hacı Reşit Bey hastaydı. İkisile de doyasıya vedalaşamadan ayrıldı. İkisini de bir daha göremeyecekti.

Bir er üniforması içinde gizlice Ankara'ya doğru yol alırken, aslında hayatının dönüm noktasına doğru yürüyordu.

Mesleği, okuduğu okul, büyüdüğü kent, sadakatle bağlı olduğu taht, ölesiye sevdiği eşi ve oğlu, yani koca bir mazi geride kalıyordu artık...

Önünde ise köyden bozma bir şehir ve akıbeti belirsiz bir mücadele vardı.

23 Nisan 1920, Ankara

Otuz altı yaşında bir genelkurmay başkanı

Miralay İsmet, Ankara'ya Nisan 1920'de geldi. Mustafa Kemal Paşa tarafından şehir girişinde coşkuyla karşılandı.

Ülke işgal altındaydı. İstanbul teslim olmuştu, Ankara ise sıkışıp kalmıştı.

Anadolu'da birkaç general, aylardır Milli Mücadele için seferber olmuşlardı.

Ankara kendine meşruiyet zemini arıyordu.

Meclis işte bu aşamada açıldı, hemen ardından da hükümet kuruldu.

Ve büyük sürpriz orada yaşandı:

Miralay İsmet, Genelkurmay Başkanlığı'na getirilmişti... Hem de henüz otuz altı yaşındayken... Hem de Kâzım, Ali Fuat gibi büyük kumandanların arasından sıyrılarak...

Genelkurmay Başkanlığı'na atandıktan iki ay sonra Miralay İsmet Bey için İstanbul'da idam fermanı çıktı. Daha bir buçuk yıl önce Savunma Bakanlığı Müsteşarı olan adam, şimdi payitaht gözünde "bulunduğu yerde öldürülmesi gereken bir asi" idi.

Miralay İsmet, yanlarına çekmeye çalıştıkları halkın, şimdi karşılarına geçmesinden endişe etti. Çünkü Anadolu, hâlâ saltanatın inanıyordu. Mustafa Kemal'in hilafete başkaldırdığı iddiasıyla isyanlar çıkmış ve ayaklananlar Ankara'ya kadar yaklaşmıştı.

Ankara hükümetinin elinde yeterli asker ve silah da yoktu.

Mustafa Kemal, "Ordunuz var mı?" diye soranlara, "Önce meclis, sonra ordu," diyordu.

Meclisi kendisi kurmuştu. Orduyu Miralay İsmet kuracaktı...

Bu onun, ülkenin kuruluşuna koyacağı ilk harç olacaktı. O harcın adı düzenli orduydü.

Haziran 1920

Miralay İsmet Bey'in ilk sınavı

Ankara'da ilk hayal kırıklığı 1920 Haziran'ında yaşandı.

Ordunun iç isyanları bastırmakla meşgul olmasını fırsat bilen Yunan birlikleri genel taarruza geçtiler.

Genç genelkurmay başkanı, görevi alışının ikinci ayında, daha toparlanamadan baskına uğramıştı.

İki hafta içinde imparatorluğun eski başkenti Bursa işgal edildi. Bunun psikolojik ve stratejik anlamı büyüktü.

Miralay İsmet Bey, 1920 Kasım'ında Garp Cephesi Kumandanlığı'nı fiilen eline aldı.

Son derece kritik bir aşamada Ankara hükümeti ve onun düzenli ordusu ilk sınavına, ilk savaşına giriyordu.

Batı Cephesi Karargâhı, Akşehir, 1922.

Tabii Miralay İsmet Bey de...

Karşısında iki düşman vardı:

İsyancılar ve işgalciler...

Önce isyancıları bastırmayı düşündü ve Gediz'e yürüdü. Ancak bunu fark eden Yunan birlikleri, Bursa'dan Eskişehir'e doğru taarruza geçtiler.

Miralay İsmet, tehlikeyi fark edip derhal Gediz'deki askerlerini kuzeye sevk etti ve Yunan birliklerinin önünü İnönü'de kesti.

Kumandan cepheye çok geç ulaşmış, emir komutada aksaklıklar olmuş, yorgun asker, düşmanı kovalayamamıştı ama yine de Yunan yürüyüşü durdurulabilmişti.

Askerî açıdan büyük zafer sayılmasa da I. İnönü Savaşı siyasal açıdan önemli bir başarıydı. Çünkü düzenli ordu, ilk girdiği savaşı kazanmış ve meclisteki kuşkuları sona erdirmişti.

Bu zaferle, Anadolu'daki isyancılar düzenli orduya katılmaya başladılar.

Ankara hükümeti, artık varlığını hem İstanbul'a hem dünyaya ispat etmiş oluyordu. Avrupa o günden sonra Kemalist hareketi daha ciddiye alacaktı. Miralay İsmet, o savaşıyla İsmet Paşa oldu. Artık hayatı boyunca hep böyle anılacaktı. Yunan kuvvetleri I. İnönü yenilgisinden iki buçuk ay sonra, aynı yönden saldırıp aynı hattı bir daha zorladılar. Türk ordusu bu kez toparlanmış, bütün gücünü İnönü'ye yığmıştı.

Mart ayında yedi gün süren II. İnönü Savaşı'nda her iki taraf da dörder bin kayıp verdi. Ama sonuç Yunan ordusu açısından bu kez daha net bir yenilgi oldu.

İsmet Paşa, Mustafa Kemal'in kutlama telgrafında kullandığı ifa-

I. İnönü Zaferi sonrasında "paşa" rütbesini alması, 1921.

deyle İnönü'de, "Yalnız düşmanı değil, milletin makus talihini de yenmişti."

Yıllar sonra, o ilk zaferini kazandığı meydanın adı, kendisine soyadı olacak, Mustafa Kemal'in sözleri ise mezar taşına kazınacaktı.

Temmuz 1921

"Her şey bitti, hakikat bu..."

Haziran 1921'de Yunan Kralı Konstantin, İzmir'e geldi.

Kralın gelişi şerefine Pasaport, Kordon, Karşıyaka boydan boya bayraklarla donatılmıştı.

Konstantin, Yunan bayrağı asılmış vilayet konağının balkonundan askerlerini selamladı.

Tarihî Saat Kulesi zafer çığlıklarıyla çınladı.

Aylardır İzmir'de bulunan işgal ordusu ve askere alınan Rumlar sevinç gösterileri yaptı.

Kral, önce generalleriyle toplandı, sonra da yığınak yapan askerî birlikleri denetledi, sancaklara madalya taktı.

Yunan ordusu, bayrağını Ankara'ya dikmeye hazırdı.

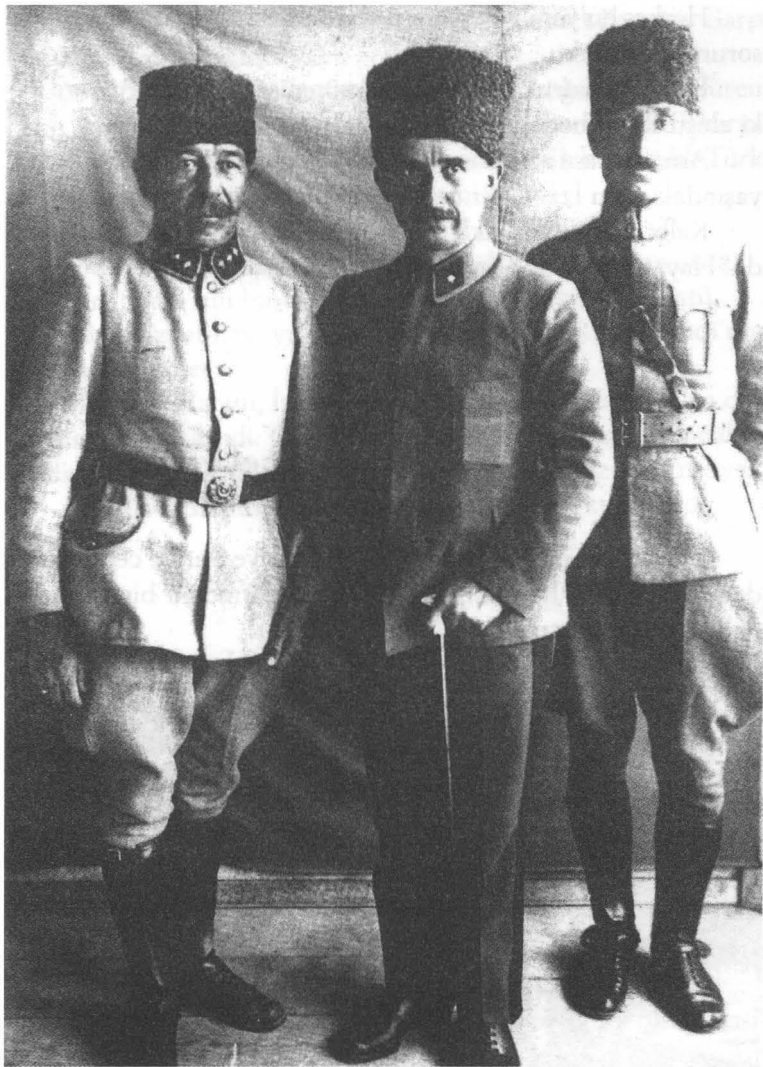
Beklenen saldırı temmuz ayında başladı.

Yunanlar bu kez daha güçlü kuvvetlerle Bursa ve Uşak'tan saldırıp kısa sürede Afyon ve Kütahya'yı ele geçirdi.

Bu bozgun, geçen birkaç ayın yarattığı umudu hepten silip süpürdü. Asker geri çekilmeye başladı. Garp Cephesi Kumandanı İsmet Paşa, cepheden geriye akan bir insan selinin ortasında çökmüş, Yakup Kadri'ye şunları söylüyordu:

"Her şey bitti... Hayale yer yok... Hakikat bu." Eskişehir düşmüş, Ankara yolu açılmış, demiryolu bağlantıları Yunanların eline geçmişti.

İsmet Paşa'nın sancılı günleri kapıdaydı.

Batı Cephesi Kumandanı İsmet Paşa Konya'da, Topçu Mufettiş-i Umumiliği Karargâhı'nda, 21 Mayıs 1922.

Herkes bu yenilgiden Garp Cephesi kumandanı olarak onu sorumlu tutacaktı.

İsmet Paşa artık hem düşman süngüsünün hem Ankara'daki eleştirilerin hedefi durumundaydı.

Ama ona asıl acı verecek haber, Malatya'dan geldi. Bir buçuk yaşındaki oğlu İzzet ağır hastaydı. İsmet Paşa telaşlandı.

Kalbi Malatya'da, aklı cephede olduğu halde karargâha döndü. Hayat birden kapkaranlık bir çöle dönüşmüştü.

1921-1922 Oğul acısı ve üç demet gül

Mustafa Kemal ve İsmet Paşa, Kafkas ve Suriye cephelerinden yıllar sonra bu kez Anadolu topraklarındaki bir cephede, Sakarya'da buluştular.

Cephede Albay Osman Bey'in konukları olan İsmet Bey ve komutanlar, ilkbahar, 1922.

Mustafa Kemal Paşa, başkumandandı; İsmet Paşa ise Garp Cephesi kumandanı...

1921 Ağustos ayında tam yirmi iki gün boğaz boğaza süren kanlı bir meydan savaşı sonunda Yunan kuvvetleri Sakarya Nehri'nin batısına atıldı. Ancak cephedeki yüz bin kişilik Türk ordusu, mevcudunun yarısını kaybetmişti.

Aynı günlerde bir ölüm acısı da Malatya'da yaşanıyordu.

İsmet Paşa'nın bir buçuk yaşındaki oğlu İzzet ölmüştü.

Küçük İzzet'i, bir yıl önce ölen dedesi Hacı Reşit Efendi'nin yanına gömdüler.

Mevhibe Hanım, İzzet'in ölüm haberinin İsmet Paşa'ya duyurulmamasını istedi. Tam Sakarya Savaşı'nı kazanmış ve bir altın madalyayla ödüllendirilmişken, Paşa'nın morali bozulmamalıydı.

Mevhibe Hanım, o günlerde eşinden şu mektubu aldı:

Mevhibe Hanım'a mektup, 1921, Kış

Ruhum Mevhibeciğim...

İzzet'in hastalığına çok üzülme iki gözüm... Doktor bana uzun müddet devam edeceğini söylemiş idi. İnşallah geçer, iki gözüm Mevhibeciğim... Sizi ilkbaharda ortalık açılır açılmaz yanıma ve yakına almayı çok arzu ediyorum. Buna emin olunuz. İzzet'i benim tarafımdan kucağına al, tekrar tekrar öp. Seni bin buse ile öper, öperim, sevgilim...

Bahar gelince İsmet Paşa, hâlâ hayatta olduğunu sandığı oğlu ile karısını Konya'ya çağırdı.

Yirmi dört yaşındaki Mevhibe Hanım, oğlunun ölüm acısını ve kocasının özlemini kalbinde taşıyarak Konya'ya koşup beklemeye koyuldu...

Aynı sıralarda İsmet Paşa da iki yıldır görmediği karısıyla ve kokusu burnunda tüten oğluyla buluşmak üzere Konya yolundaydı.

Ancak yolda yaveri, bu büyük heyecanını derin bir kedere dönüştürecek haberi verdi:

Oğlu İzzet ölmüştü.

Savaş sırasında vermek istemedikleri bu acı haberi, işte şimdi, ölümünden sekiz ay sonra, tam eşine kavuşmak üzereyken alıyordu. Veda edemediği babasından sonra şimdi de, doyasıya sevemediği yavrusunu kaybetmişti.

Mevhibe Hanım ile buluşmaları, bir hasret gidermeden çok acılı bir ana babanın dertleşmesine dönüştü.

Paşa, gözyaşlarını saklamaya çalışarak cepheye döndü.

Döndükten üç gün sonra yaşlı eşine taziyelerini cepheden gönderdiği üç demet gülle bildirecekti.

Büyük savaşta ordusunun yarısını ve oğlunu yitirmiş bir adam, acılarını içine gömüp dimdik ayakta durmak zorundaydı. Yenilgilerden zafer çıkarma huyu işte şimdi depreşecekti.

Anadolu aylarca sessizce ve sabırla cepheye yığınak yaptı.

Meclis sabırsızdı, Mustafa Kemal sabırsızdı. Bir an önce nihai saldırının başlamasını istiyorlardı.

Ancak İsmet Paşa hayatına damgasını vuran temkinliliğini, sabrını, inatçılığını ortaya koydu. Sonuçtan tam emin olmadan hiçbir maceraya girmezdi, girmede.

Hazırlık tam bir yıl sürdü ve Kars Kalesi'nden getirttiği toplar bir ağustos sabahı düşmana ölüm kusmaya başladı.

Son darbe, bu son meydan muharebesinde vurulacaktı.

9 Eylül 1922

“Yeni hayatın penceresi açılıyor.”

Türk süvarileri 9 Eylül 1922 Cumartesi günü halkın sevinç gösterileri arasında İzmir’e girdi.

Heyecan doruktaydı. Yüzler gülüyordu.

Aynı gün İsmet Paşa, Belkahve'de İzmir'e tepeden bakan bir mevkide Mustafa Kemal ve Fevzi Paşa'yla birlikteydi.

Akşam yemeğinde bir ara Mustafa Kemal Paşa ayağa kalkıp yanındakilere döndü ve, "Orduyu İsmet yapacaktır demiştim. O yaptı," dedi. Sonra da İsmet Paşa'yı kucaklayarak kutladı.

O gece sabaha kadar, denize nazır rakı içip şarkılar söyleyerek zaferi kutladılar.

Bütün gençliklerini çalan harp bitmişti işte...

Şimdi barış zamanıydı.

İsmet Paşa'nın deyişiyle, "Artık yeni hayatın penceresi açılmıştı."

Ülkesi için de, kendisi için de...

Ekim 1922 Mudanya

"Bu adama dikkat edin!"

Barışın ilk adresi Marmara kıyısındaki Mudanya oldu.

Harp bitmişti. Şimdi ateşkes şartları konuşulacaktı.

Mustafa Kemal harp için seçtiği adamı, bu kez sulh için görevlendirmişti.

3 Ekim 1922 günü heyetler, Mudanya'daki gösterişsiz ahşap bir yapıda buluştular.

Önce ev sahibi Türk heyeti geldi, sonra da işgal kuvvetlerinin kumandanları: İtalyan heyeti, Fransız heyeti ve en son olarak da İngiliz heyeti...

Konferansın asıl önemi, işgal kuvvetlerinin daha önce hukuken tanımadıkları Ankara hükümetiyle ilk kez resmen masaya oturmalarıydı.

Görüşmelerin yapıldığı binanın önünde Türk birlikleri resmi geçit yaparken, müttefikler içerde askerî harekâtın durdu-

Büyük Taarruz öncesi Gazi
Mustafa Kemal Paşa'yla cepheyi
denetlerken, Konya-İlgin, 1922

rulmasını istiyorlardı. Türkiye ise Yunanların Trakya'dan çekilmesini ve bir barış konferansının başlamasını...

Bir hafta süren görüşmeler sonucunda Türkiye'nin dediği oldu.

11 Ekim 1922 sabahı saat 06.00'da bu masada imzalanan Mudanya Mütarekesi'yle Türkiye tek silah atmadan Trakya'yı teslim aldı.

Görüşmelere İngilizler adına katılan General Harington, o günlerde yazdığı bir mektupta, İsmet Paşa'dan söz ederken, "Bu adama dikkat edin!" diyecekti.

Kasım 1922 Çizmeden rugana

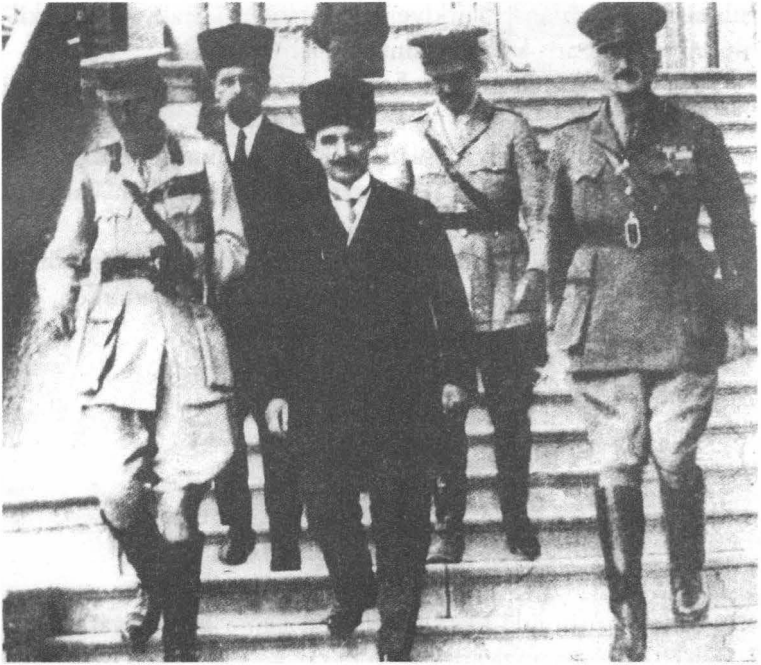
Çiçeği burnunda Dışişleri Bakanı İsmet Bey, hayatının en önemli başarısına imza atmak üzere Lozan'a giderken İstanbul'a uğradı. 1920'de kaçarak terk ettiği bu kente iki buçuk yıl sonra bu kez alkışlar arasında geliyordu.

Bir hafta önce mecliste saltanat lağvedilmiş, bunun sonucunda, İstanbul hükümetine Lozan için yapılan davet geçersiz kılınmıştı.

Artık Türkiye'nin tek bir temsilcisi vardı: Büyük Millet Meclisi hükümeti...

İsmet Paşa, İngiliz işgal kuvvetleri kumandanı tarafından uğurlanarak İngilizlerle diplomatik savaşa gidiyordu.

Mustafa Kemal bu zorlu kavga için de Milli Mücadele'nin muzaffer kumandanını seçmişti. Kan dökülmüş bir toprak için pazarlık yapmanın ne demek olduğunu en iyi o bilirdi, hem de sözünü en çok dinleyecek isim oydu. Onun yeni bir cephede, bu kez barış için yapacağı bu savaştan Türkiye Cumhuriyeti doğacaktı.

İstanbul'daki işgal orduları Başkomutanı General Harrington, İsmet Paşa'yı karargâhındaki görüşmeden sonra uğurluyor. 8 Kasım 1922.

Türk heyeti Lozan'a geldiğinde herkes şaşırdı. Hepsi takım elbise giymişti; ancak başlarındaki kalpaklarıyla savaş meydanından yeni çıkıp barış masasına gelmiş gibiydiler.

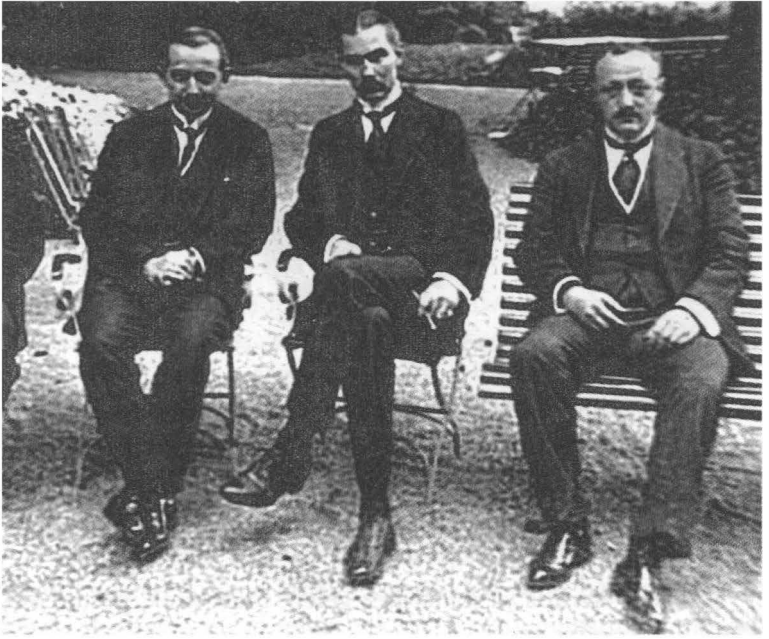
Hele İsmet Paşa... Adeta cephedeki günlerini anyordu. Bu alışmadığı kıyafetler, âdetler ve entrikalar içinde huzursuzdu.

Çizmelerini çıkarmış, ruganlarını giymişti.

Ve alışmadığı o ayakkabı ayağını vuruyordu.

Okul sırasında kendi çabasıyla öğrendiği Fransızcası yetersizdi.

Yabancı bir mesleğe ait kıyafetin içinde, yabancı olduğu bir dilde, yabancı ülkelerin dev isimleriyle bir ölüm kalım pazarlığına oturacaktı.

İsmet Paşa, ABD Büyükelçisi Joseph Greew, Rıza Nur, Lozan, 1923.

Rakipleri, yenilmiş bir devlete tasfiye koşullarını dikte ettirmeye gelmişti ve karşılarında o yenik imparatorluğun sinmiş bir paşasını bulacaklarını sanıyorlardı.

İsmet Paşa, Lozan Konferansı'nın açılış toplantısına katılmak üzere arabadan indiğinde artık üzerinde şık bir elbise, başında astragan kalpak yerine İngiliz malı melon şapka vardı.

Kafasının içindeyse tek bir amaç:

Misak-ı Milli sınırlarını garantiye alarak barışı sağlamak...

İtalya'yı Mussolini temsil ediyordu.

Yunanistan'dan Venizelos gelmişti. Ama İsmet Paşa'nın asıl rakibi Britanya İmparatorluğu'nun kurt Dışişleri Bakanı Lord Curzon olacaktı.

Lord Curzon ve İsmet Paşa iki ayrı dünyanın simgeleriydiler.

Lozan'da toplantı salonuna giderken.

Biri, gösterişi ve süslü cümlelerle konuşmayı seven, asırlık İngiliz diplomasisinin bütün inceliklerini bilen, iriyarı bir aristokratı.

Diğeri, Avrupa'ya ikinci kez gelen, ufak tefek, gösterişsiz, kendi halinde bir asker...

Biri, galiplerin temsilcisiydi; diğeri, mazlum milletlerin...

Bu iki adamın karşılaşması, adeta iki ayrı dünyanın kapışması olacaktı: güçlü olanlarla, haklı olanların...

İlk kriz, ilk dakikada patlak verdi:

Salonda her ülkenin heyet başkanı için büyük koltuklar hazırlanmış, İsmet Paşa'ya ise sıradan bir koltuk ayrılmıştı. Paşa bunun nedenini sordu: "Büyük koltuk bulamadık," dediler. "Zararı yok," dedi Paşa, "bulduğunuz zaman gelirim." Birkaç dakika sonra koltuk bulunmuştu.

Artık galip-mağlup yoktu ve herkes uluslar ailesinin eşit bir üyesi olarak masaya oturacaktı.

Görüşmeler başlayınca İnönü, rakiplerini yıpratarak zaman kazanma taktiği izlemeye başladı. Tam bir sinir harbi yaşıyor, sabırla Lord Curzon'ı deli ediyordu. Sonunda Lord Curzon patladı: "Memnun değiliz konuşmamızdan. Hiçbir sözümüzü kabul etmiyorsunuz, hepsini reddediyorsunuz. Hepsini cebimize atıyo-

ruz. Yarın harap bir memleketi imar etmek için önümüzde diz çökeceksiniz. Bizden yardım istediğiniz zaman, bugün reddettiklerinizi birer birer çıkarıp önünüze koyacağız,” dedi.

Bu sözler, İsmet Paşa’nın hafızasına bıçakla kazınır gibi kazındı.

O sözleri ömrü boyunca unutmayacak ve ülkenin en sıkıntılı ânında bile bir kuruş borç için müttefiklerin kapısını çalmayacaktı.

Amerikan Elçisi Joseph Grew, anılarında yabancı delegeler karşısında İsmet Paşa’nın durumunu şöyle anlatıyordu:

“İsmet Paşa’ya ecel terleri döktürüyorlardı. Gözlerinin altında derin halkalar belirmiş, saçları dimdik olmuş, tüm gücü tükenmişti. Bütün saldırılara rağmen ayakta durmaya ve karşı koymaya devam ediyordu. Ama geldiği güne göre on yıl yaşlanmış görünüyordu.”

Öne sürülen koşullar öylesine ağırdı ki, İsmet Paşa bunları kabul ederse iki sene boyunca verdikleri savaş boşa gittiği gibi, mecliste boynuna ip geçirmekten söz edenlerin eline de koz vermiş olacaktı.

Antlaşmayı imzalamazsa bu kez de Lozan’da geçirdiği haftalar boşa gidecek, daha kötüsü kurmaya çalıştıkları devlet ortada kalacaktı.

Yorgun, umutsuz ve üzgündü. En zorlu akşamlardan birinde, oturup bir mektup yazdı ve içini en yakın dostuna döktü:

Mustafa Kemal’e mektup, 19 Aralık 1922

Aziz kahramanım, reisim ve kardeşim

Hasretimin derecesini ifade edemem. Anadolu’da aylarca görüşemediğimiz zamanlar olmuştu. Ama kendimi bu kadar uzak ve istediğim zaman hemen sizi bulamaz görememiştim.

Benim güzel paşam, bilmezsin bu anda ne kadar hasretim ve üzüntüm var. Ben sana hiç bu kadar silik ve rabitasız yazmamıştım...

Çok laubaliliğimi affet. Tekrar edeyim ki bu, hasretimin şiddetindedir. Neticeden memnun olacak mısın?

Benim güzel şefim, sevgili kumandanım.

İsmet

Mustafa Kemal'den mektup, 26 Aralık 1922

Mektubunu derin bir duygulanma ile okudum. Kalbimde akislerini duydukça ne kadar bahtiyar oluyorum. Aynı hasret yoğunluğuyla seni ne kadar göreceğim geldiğini bilmem tahmin edebilir misin? Parlak bir başarılı sonuçla şerefli dönüşünüzü düşünerek teselli bulmaktayım. Tavsif edemeyeceğim bir aşkla ve hasretle gözlerinden öperim, çok sevgili kardeşim İsmet...

Başkumandan Mustafa Kemal

İki buçuk aylık bir müzakere maratonunun sonunda Lozan Konferansı'nda tartışmalar, kapitülasyonlar sorunda kilitlenmişti. Sonunda Curzon, "İmzalarsanız da imzalamasanız da ben gidiyorum!" diye restini çekti. Trene binip İsmet Paşa'ya haber gönderdi: "Ülkenizi kurtarmak için yarım saatiniz var. Yoksa gidiyorum," dedi. İsmet Paşa'nın yanıtı kısa oldu: "Uğurlar olsun."

İngiliz heyeti Lozan'ı terk ederken İsmet Paşa, sonucun ne olduğunu soran gazetecilere şu yanıtı verdi:

"Esaret altına girmeyi kabul etmedik."

Lozan Konferansı böylece büyük bir hayal kırıklığıyla sonuçlanmıştı.

İsmet Paşa kendisini başarısız bulan, değiştirilmesini isteyen sabırsız bir meclisin karşısına eli boş dönüyordu. Yaptıkları savaş kadar hasretle bekledikleri barış da risk altına girmişti ve bu, onun hatası olarak görülüyordu. Hem kendisi hem ülkesi için belirsiz bir dönem yaklaşıyordu.

Nisan 1923, Lozan

Bir keyif sigarası

İkinci Lozan seferinde İsmet Paşa'nın yanında genç eşi Mevhibe Hanım da vardı.

Lozan'da ilk tur görüşmelerin kesintiye uğramasından sonra Türkiye, 1923 Nisan'ında müttefiklerce yeniden müzakereye çağırılmıştı.

Paşa bu kez tecrübeli ve güvenliydi. Bunun rahatlığıyla kurmayı tasarladıkları yeni ülkenin bir sembolü olarak Gazi'nin de tavsiyesiyle yanına eşini almıştı.

Mevhibe Hanım konferansta ilk kez başı açık olarak ortaya çıkıyordu.

İkinci tur müzakereler üç ay sürdü ve yine çok çetin geçti. Ancak temmuz ayına gelindiğinde ihtilaflar çözümlendi ve 143 maddelik antlaşma üzerinde uzlaşmaya varıldı. Varılan sonuçta herkes için kazançlar ve kayıplar vardı.

Lozan'a ikinci dönemde giden Türk delegasyonundan bir bölümünün eşleri.
Soldan sağa: Mihri Pektaş, Mevhibe İnönü, Rıza Nur'un eşi, 1923.

Türkiye için en önemli konu olan kapitülasyonlar kaldırılmıştı.

Batı Trakya alınamamış, İmroz ve Bozcaada Türkiye’de kalmıştı. Musul Sorunu ise ertelenmişti. Ama en önemlisi Lozan Antlaşması’na ekli bulunan bir milyona bir ölçekli bu haritayla yeni Türkiye’nin sınırları çizilmişti.

O yeni devletin Lozan’daki temsilcisi bu yüzden sevinç içindeydi.

Şimdi geriye bir tek imza atmak kalmıştı.

İmza için de Ankara’nın antlaşmayı onaylaması gerekiyordu. Ancak Başbakan Rauf Bey, verilen tavizleri fazla buluyordu. O yüzden de beklenen onayı bir türlü vermiyordu.

Günler geçtikçe sınırlar geriliyor, İsmet Paşa, yabancı delegasyonlar karşısında zor durumda kalıyordu.

Artık çekilmeyi düşündüğü bir aşamada, son umut olarak Çankaya’daki dostunu imdada çağırdı. Ve çağrısına beklediği cevap, hemen ertesi gün bir zafer müjdesi gibi geldi:

Mustafa Kemal’in telgrafı, 19 Temmuz 1923

İsmet Paşa hazretlerine

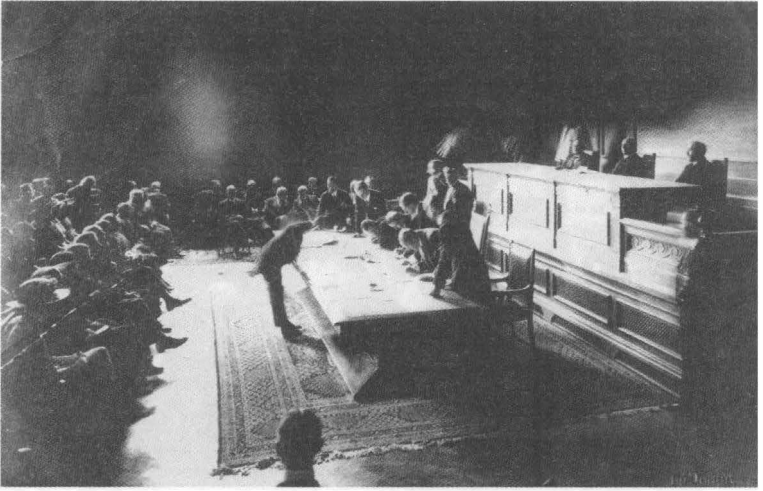
18 Temmuz tarihli telgrafnamenizi aldım. Hiç kimsede tereddüt yoktur. Eriştığınız başarıyı en hoş ve samimi hissiyatımızla tebrik etmek için usulen kanunen imza olunduğunun bildirilmesini bekliyoruz kardeşim.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi
Başkumandan Mustafa Kemal

İşte bir kez daha, en karamsar ânında o dost eli imdadına yetişmişti.

Mustafa Kemal, bu müdahalesiyle açıkça hükümete karşı İsmet Paşa’dan yana ağırlık koyuyordu. Böylece tarihî bir kararın sorumluluğuna da ortak oluyordu.

İsmet Paşa, Gazi’nin telgrafını alır almaz, şu cevabı yazdı:

Lozan Üniversitesi tören salonunda TBMM hükümeti Dışişleri Bakanı İsmet (İnönü) Paşa, Başdelege sıfatıyla antlaşmayı imzalıyor. 24 Temmuz 1923, Salı.

Mustafa Kemal'e telgraf, 20 Temmuz 1923

Her dar zamanda hızır gibi yetişirsin. 4-5 gündür çektiğim azabı tasavvur et. Büyük işler yapmış ve yaptırmış adamsın. Sana bağlılığım bir kat daha artmıştır. Gözlerinden öperim pek sevgili kardeşim, aziz şefim.
İsmet

Savaşı sona erdirecek barış antlaşmasının imza günü gelmişti.

İsmet Paşa, törenin yapılacağı Lozan Üniversitesi'nin merdivenlerini gururla tırmandı. Salondaki davetliler arasında eşi Mevhibe Hanım da vardı.

İmza sırası kendisine gelince masaya yürüdü, iç cebinden, Gazi'nin antlaşmayı imzalaması için kendisine gönderdiği altın kalemi çıkardı ve imzayı bastı.

Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanışının ardından.

İmzaladığı şey, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş senedi idi. Kapıdan çıkarken, aylardır çektiği sıkıntıların ardından bir sigara yaktı.

Saçlarına ak düşmüştü ama başarmıştı işte... Keyif, yüzünden okunuyordu.

İkinci bölüm

FRAK DEVRİ

1923 yılı Ağustos ayında Lozan kahramanı Türkiye’de muhteşem bir şekilde karşılandı. İsmet Paşa çantasında Lozan Antlaşması’nı taşıyordu, eşi Mevhibe Hanım ise karnında oğlu Ömer’i. İsmet Paşa’dan birkaç ay sonra 2 Ekim 1923’te İtilaf Birlikleri, Dolmabahçe önünde Türk bayrağını selamlayarak çekildi. İstanbullular işgal askerlerinin yolcu gemilerine bindirilip geldikleri gibi gitmelerini Boğaz sırtlarından keyifle izlediler.

Lozan dönüşü İsmet Paşa, beraberindeki heyet ve onları karşılayan Uzma adındaki genç kız, 10 Ağustos 1923.

Dört gün sonra da Türk ordusu sevinç gösterileri arasında İstanbul'a girdi, ülke kurtarılmıştı. Şimdi sıra kurtarılan ülkeye adını koymaya gelmişti.

28 Ekim 1923, Ankara Köşkte yatıya kaldığı bir gece...

28 Ekim 1923 gecesi Çankaya'da Mustafa Kemal, dostlarına cumhuriyet müjdesini verdikten sonra onları yolcu etti. İsmet Paşa'ya, "Sen kal," dedi.

Masa başına geçip bir komisyonun hazırladığı anayasa taslağı üzerinde birlikte çalıştılar. Sabaha karşı Türkiye'nin yeni anayasası son halini almıştı.

İlk maddesinde Mustafa Kemal'in elyazısıyla, "Türkiye devletin şekli-i hükümeti cumhuriyettir," yazıyordu.

Bu cümle, kazandıkları onca zaferin tacıydı.

İsmet Paşa, o gece köşkte kaldı. Sabah beraberce meclise gittiler.

29 Ekim günü Mustafa Kemal yeni cumhuriyetin cumhurbaşkanı seçildi.

Mecliste bütün oylar Mustafa Kemal Paşa'ya verilmişti. Sadece bir tek oy, İsmet Paşa'ya çıkmıştı. O tek oy Mustafa Kemal'e aitti.

Yeni cumhurbaşkanı, adeta kendisinden sonra koltuğa oturacak ismi işaret ediyordu. Ertesi gün de İsmet Paşa başvekilliğe atandı.

O günden sonra artık kaderleri hiç kopmamacasına birbirlerine bağlanıyordu.

Biri atak, cesur, acelecî; diğeri sabırlı, temkinli, mutedil bu iki adam, bundan böyle birbirlerini dengeleyerek muhteşem bir devrime birlikte imza atacaklardı.

Hükümeti kurmakla görevlendirilen Başbakan İnönü, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'le. 30 ekim 1923.

1924 Sadakatin bedeli

3 Mart 1924 gece yarısı İstanbul'da bir polis müdürü Dolmabahçe Sarayı'na dalıp Halife Abdülmecid'i uyandırdı ve kendisine sabah 05.00'e kadar Türkiye'yi terk etmesi gerektiğini bildirdi. Çünkü o akşam hilafet kaldırılmıştı.

Sultan Abdülmecid acilen eşyalarını toplayıp arabayla Çatalca'ya doğru yola çıkarken, Ankara'da yeni rejimin karakteri hepten belli oluyordu.

Aynı gün çıkarılan Eğitim Birliği Yasası'yla dinî eğitim veren okullar da kapatılmıştı.

Yeni devlet, laik bir temel üzerinde yükselecekti.

Ancak Kurtuluş Savaşı'nın önder kadrosu içinde ilk çatlak da bu kararla başladı.

Milli Mücadele kahramanları ikiye bölünmüştü.

Bir kısmı hâlâ saraya ve halifeye vefa duygularını koruyorlardı.

Halk Fırkası'nı kuran Mustafa Kemal'in büyük yetkilerle yeni bir padişaha dönüşmesinden endişe edenler vardı.

Beraber kurtardıkları ülkeyi beraber yönetmek istiyorlardı.

Türkiye'nin ilk muhalefet partisi olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, Kâzım Paşa başkanlığında bu kaygılarla kuruldu. Parti, cumhuriyete bağlılığını adıyla belgelemesine rağmen "dinî inançlara saygılı" olduğunu programında özellikle belirtecekti.

Mustafa Kemal'in en yakın silah arkadaşları şimdi muhalif cephede yer almıştı. Birisi hariç:

O tek isim, İsmet Paşa'ydı.

Bu kritik dönemde sonuna kadar Mustafa Kemal'i desteklemişti. Ancak sadakatının bedelini ağır ödedi. Aslında muhalifler Mustafa Kemal'den rahatsızdılar ve ona yönetemedikleri eleştiriler İsmet Paşa'yı hedef alıyordu.

Çok daha radikal devrimlerin hazırlığını yapan Mustafa Kemal'in önünde iki seçenek vardı:

İsmet Paşa'da ısrar edip ortamı hepten sertleştirmek ya da onu feda edip yerine bir süre için daha liberal bir ismi seçerek ortamı yumuşatmak ve partinin dağılmasını önlemek.

İkinciye seçti.

İsmet Paşa istifa edip köşesine çekildi. Yerine Fethi Bey atandı.

Şubat 1925

İsmet Paşa çizmelerini giyiyor

Şubat ayında Bingöl'de başlayan Şeyh Said İsyanı kısa zamanda yayıldı. Hareket, bir Kürt isyanı gibi görünmekle birlikte aslında dinî nitelik taşıyordu.

Apar topar Ankara'ya çağrılan İsmet Paşa, bunu bir karşıih-tilalin ilk adımı olarak görüyor ve acilen, sert önlemlerle bastırılması gerektiğine inanıyordu.

Fethi Bey ise asıl sorunun, bölge halkının yoksulluğu olduğunu söylüyor, o yüzden işin bir güvenlik meselesi olarak ele alınıp sert tedbirler uygulanmasına karşı çıkıyordu.

Cumhuriyet daha bir yaşındayken böyle bir ikilemle karşılaşmıştı.

Gazi, bu iki farklı görüş arasında hiç tereddüt etmeden İsmet Paşa'nınkini seçti. "Devrimi başlatan tamamlayacaktır," dedi.

Bu mesajla Fethi Bey istifaya davet edilirken, İsmet Paşa çizmelerini giyip başbakanlığa geri döndü.

İki gün içinde hükümete olağanüstü yetkiler veren Tahrir-i Sükûn Kanunu'nu çıkardı. İstiklal Mahkemeleri'ni kurdu. Bu önlemlere itiraz eden Terakkiperver Fırkası kapatıldı.

İsyan, altmış beşinci gününde Şeyh Said'in kırk beş müridinin Diyarbakır'da asılmasıyla son buldu. Bundan böyle rejim hepten sertleşecek, Gazi'ye suikast davasının ardından muhalefet tamamen ezilecek, Türkiye, devrimler yapıp bitene kadar kapalı bir rejime sokulacaktı.

Ayağında çizmeleriyle on iki yıl boyunca o rejimi yönetecek adam, o günden itibaren rejimin dizginlerine sımsıkı sarılacak ve o dönemde kendisine yapııştırılan damgayı, bir daha hiç üzerinden atamayacaktı.

1927-1928

Yeni harflerle ilk mektup: “Sevgili kardaşım!”

Yeni cumhuriyetin ilk balosu Pembe K    ’te düzenlendi.

Yapımı yeni tamamlanan geniş bir bahçe içindeki bu k    , başbakan ve ailesinin yeni mek  nıydı. Pembe K    ’e taşındıktan sonra aileye Erdal adlı yeni bir evlat daha katılmıştı.

Mustafa Kemal Paşa, Ankara’daki büyükelçilerin de çağrıldığı davet için kendi “bek  r k    ” yerine İsmet Paşa’nın Pembe K    ’n   se mışti.

Başbakan İsmet Paşa, 17 Eylül 1925.

Mustafa Kemal ve Başbakan İsmet Paşa, Kayseri’de yeni Türk alfabesini halka öğretirlerken, 20 Eylül 1928.

Balonun sürprizi ev sahibesiydi.

Mevhibe Hanım, o gece konuklarının karşısına Belçika’dan özel olarak getirttiği balo kıyafetiyle ve asıl önemlisi başı açık olarak çıktı.

“First Lady”, o günden sonra da bir daha başını örtmeyecekti.

Bu, aslında yaklaşan reformların ilk işaretiydi.

İçeride muhalefeti susturan cumhuriyet, devrimlere başlamadan önce, vitrine kendi önderlerini koyuyor ve ilk provayı onlar üzerinde yapıyordu. Şapka Kanunu’nu da, kadınları özgürleştiren yasaları da ilk uygulayanlar onlar oldu. Sıra harflere gelmişti.

İsmet Paşa, başta harf devrimine itiraz etmiş, “Kolay iş değil, bütün devlet işlemleri bozulur,” demiş, uygulamanın en az iki-üç yıl alacağını söylemişti.

Ancak Mustafa Kemal, aceleliydi. “Ya üç ayda olur ya hiç olmaz,” dedi ve yeni alfabeyi ilan etti.

İki dost arasındaki mizaç farkını ortaya koyan en ilginç örneklerden biri o dönemde yaşandı.

Bir gün cumhurbaşkanı, arkadaşlarıyla çalışırken, İsmet Paşa'nın geldiğini haber verdiler. Herkes telaşla önündeki kâğıtları saklamaya girişti. Çünkü Mustafa Kemal dahil hepsi, yasaya rağmen eski Türkçe yazıyorlardı ve buna en çok İsmet Paşa'nın kızacağını biliyorlardı.

Bu hassasiyet nedeniyle olsa gerek Mustafa Kemal, yeni harflerle ilk mektubunu Başbakan İsmet Paşa'ya yazdı. Bu tarihi mektup, üzerindeki imla denemeleriyle arşive girecek ve kendi devrimini deneyen bir liderin eşsiz çabasını belgeleyecekti:

Mustafa Kemal'den mektup, 4-5 Ağustos 1928

İsmet'e,

Sevgili, kıymetli kardeşim,

Mektubunuzu büyük zevkle okudum. Çok mütehasıs ve müstefid oldum. Temas ettiğiniz ve intaş etmekte olduğunuz işler hakkında verdiğiniz izahat ne tatminkardı. Muhabbet ve hasretlerimin size pek azını iblağ edebilecek bu mektubum, eminim ki yeni Türk harflerinin, lisan ve lehçemizi tamamen ifadeye kafi geldiği hakkındaki fikrinizi teyid edecektir. Muhabbet, hasret, iştiyak temenni-i muvaffakiyyat.

Gazi M. Kemal.

1930

“Her şeye yeniden başlayacağız. Var mısın?”

İsmet Paşa'nın 1930 yılına ait not defterinin sayfaları arasında tek müjdeli haber 7 Şubat Cuma'ya yazdığı, “Özden doğdu,” notuydu. Ondan sonraki sayfalarda hemen hemen hep aynı not göze çarpıyordu:

Mali vaziyet üzerine Gazi ile görüşüm.

“Mali vaziyet” bozuktuk.

Savaştan yeni çıkan Türkiye, yüz-iki yüz milyon lira-lık bütçelerle zar zor ayakta durmaya çalışıyordu.

Hayat pahalalmış, halkın alım gücü düşmüş ve yolsuzlukların yaygınlaşmasıyla toplumda hoşnutsuzluk büyümüştü.

İşte tam o günlerde İsmet Paşa not defterine şu satırları yazdı:

İnönü, kızı Özden (Toker) İnönü'yle, 1934.

30 Temmuz... Yalova...

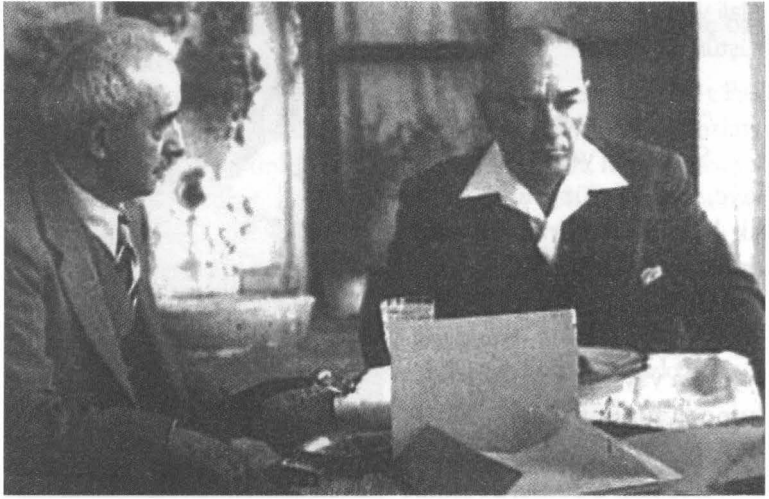
31 Temmuz... Banyo başlangıcı ve yeni fırka meselesi...

Yalova'da Gazi ile İsmet Paşa çarenin bir muhalefet partisi kurmak olduğuna karar verdiler. Böylece hem tek parti rejiminin yarattığı çürümeyi önleyebilir hem de dışarıdaki “dikta” görüntüsünü düzeltebilirlerdi.

Yeni parti, devrimin yerleşip yerleşmediğini de sınamaya fırsatı yaratacaktı. Gazi, “Bu iş, biz hayattayken olmalı,” dedi. “Biz yapmazsak kimse yapamaz.”

Yeni parti için seçilen muhalif Fethi Bey'di.

Fethi Bey, İsmet Paşa'nın devletçiliğine karşı liberalizme inanan bir sivildi. Totaliter bir rejimden demokrasiye geçiş döneminin olası sıkıntılarını giderebilecek en iyi isimdi.

İsmet Paşa, Mustafa Kemal, Yalova, 1930.

Ancak Serbest Fırka kurulur kurulmaz herkesi şaşırtan bir gelişme yaşandı.

Çankaya'da "devrimler yerleşti" rehaveti yaşanırken, beş yıla sığan büyük değişimlerin halkta yarattığı şaşkınlık bütün çıplaklığıyla ortaya çıktı.

Birikmiş gerginlikler patlamış, muhalifler akın akın yeni partiye akmaya başlamıştı. Bu, Fethi Bey'in bile beklemediği bir destektir.

İş, Fethi Bey'in de denetiminden çıkıp rejim için tehlikeli bir hal alınca ikinci çok partili demokrasi denemesi de büyük hüsrarla sona erdi. İsmet Paşa'nın karşı çıkmasına rağmen Serbest Fırka kendini feshetti. Ancak devrimin önder kadroları büyük hayal kırıklığına uğramıştı. Gazi bir gün İsmet Paşa'ya "Her şey bitti," dedi, "şimdi her şeye yeniden başlayacağız. Var mısın?"

Yoksulluğu yenmeden, devrimi oturtmak mümkün değildi. O halde şimdi kalkınma savaşına başlayacaklardı.

1932-1933

“Seni okurken hıçkırıklarla ağladım!”

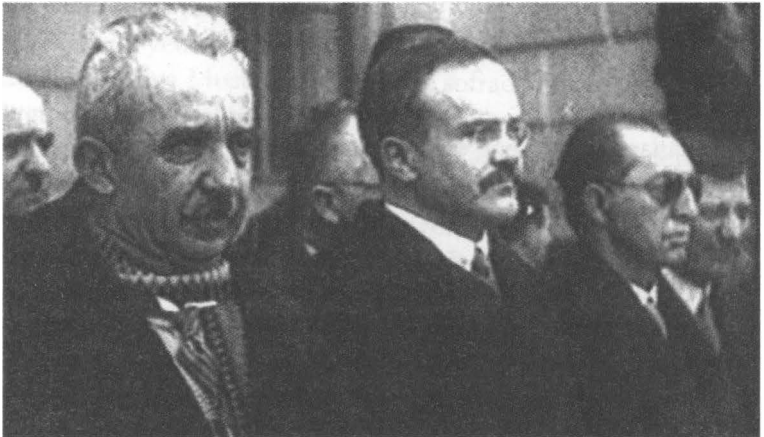
İsmet Paşa, 1932 yılında Sovyetler Birliği'ne gitti.

Stalin, Türkiye başbakanını Kızıl Meydan'da muhteşem bir törenle karşıladı. İki lider birlikte “Enternasyonal Marşı”nı dinledi.

Paşa'nın niyeti, hem kuzey komşusuyla siyasi ve ticari ilişkileri geliştirmek hem de Sovyet ekonomisini yakından incelemektir. Liberalizm, bunalıma girince planlı ekonominin nasıl uygulandığını görme ihtiyacı duymuştu.

Türk heyeti döndükten bir süre sonra Sovyetler, tecrübeli bir uzman heyeti Türkiye'ye yolladı ve planlı kalkınmanın reçetesini sundu.

O gezide yanlarında bir de film ekibi vardı. Onuncu yılına giren Türkiye Cumhuriyeti'yle ilgili bir film yapmak istiyorlardı. Başbakan İsmet Paşa'dan bir onuncu yıl konuşması istediler.

İsmet Paşa, Molotov, 1932.

İsmet Paşa, Stalin, 1932.

Paşa, adeta yurttaki yılgınlığı dağıtmak istercesine, büyük bir heyecan ve coşkuyla konuştu:

Vatandaşlarım... On sene evvelki cumhuriyetten Türk milleti bugün hiç olmazsa on kat daha kuvvetlidir.

Ancak İsmet Paşa'nın konuşmasına ve Ankara'daki onuncu yıl kutlamalarına damgasını vuran bu coşku, Anadolu'ya yansımıyordu.

Bunu da en iyi gözleyen, cumhurbaşkanı olmuştu.

Gazi, çoktandır kapandığı Çankaya Köşkü'nden dışarı çıkmış ve yurt gezilerinde halkın nabzını ölçmeye koyulmuştu.

İsmet Paşa ve Vorosilov, TBMM önünde, 29 Ekim 1933.

Milli Mücadele'yi başlattığı Samsun'a yeniden geldiğinde, halkın artık eskisi kadar yakınında durmadığını görüyordu. Yanına yaklaşanlar da artık sadece şikâyetlerini dile getiriyordu.

Acilen bir çare bulunmalıydı.

Köşkün yeni gözdesi, İş Bankası'nın başarılı Genel Müdürü Celal Bey'di ve Mustafa Kemal artık sofrada her fırsatta ondan övgüyle söz edecekti.

Ülkenin kalkınamayışından İsmet Paşa'nın katı devletçi politikasını sorumlu tuttuğu anlaşılan Gazi, çareyi Celal Bey'in temsil ettiği liberal politikalarda arıyordu. Nasıl, askerî ve siyasi sorunlarla İsmet Paşa uğraşmış ise, mali sorunlarla da Celal Bey uğraşacaktı.

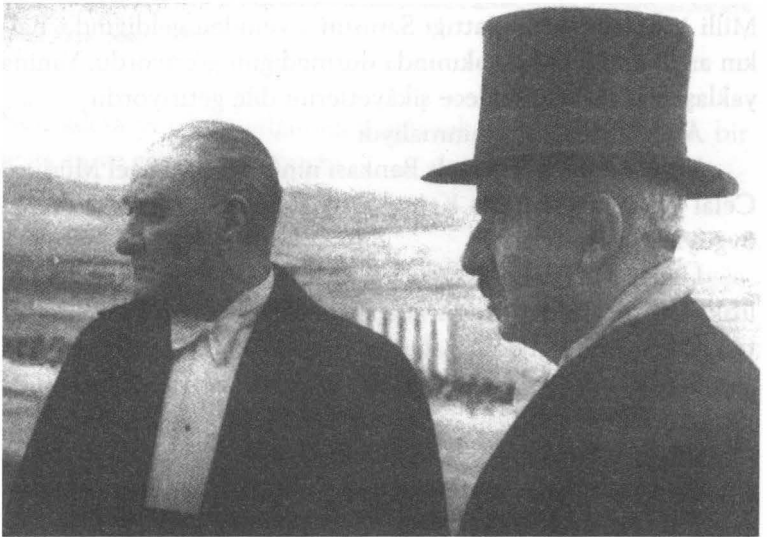
Böylece iktidarda iki cephe oluşuyordu:

Bir yanda yeni palazlanan müteşebbisler, öte yanda devletçi bürokrasi...

Biri Celal Bey'in, diğeri İsmet Paşa'nın çevresinde toplanmıştı.

Celal Bayar, İsmet İnönü, 1938.

Ankara Hipodromu'nda Mustafa Kemal ve Başbakan İnönü bir törende şeref tirübünde, 1936.

Bu iki cephe, aslında ülkenin tarihine damgasını vuracak iki ana damarın ilk filizleriydiler.

Sonunda Celal Bey, İnönü'nün iktisat vekili oldu ve Türkiye katı devletçilikten, özel teşebbüsü geliştirmeye dönük, sınırlı bir liberalizme yöneldi.

İsmet Paşa, Gazi'nin kendisine sırt çevirdiğini düşünüyordu. O yılların not defterlerinde Paşa'nın burukluğunun izlerine rastlamak mümkün:

Bazen sıkıntılı bir parti toplantısında acemice karalanmış bir gemi resmi ve yanında, "Ömer bu gemiden daha iyisini yapar," notu...

Bazense ciddi ciddi yazılmış bir vasiyet talimatı:

Ölürsem valideme de karım ve çocuklarım gibi maaş bağlanacaktır.

O güne dek Gazi, sabaha karşı sofradan kalkarken, "Nasıl olsa İsmet uyanmıştır. Ankara ona emnetken ben rahat uyuyabilirim," derdi.

Hatta bir seferinde dil devrimi konuşulurken Çankaya Köşkü'nde bir kâğıda adeta vasiyet eder gibi şu cümleleri yazdırmıştı:

Müşküllerinizin halinde daima Başvekil İsmet Paşa'ya müracaat edeceksiniz, başka kimseye değil. (...) Çünkü her büyük işin ehli ve faili olduğu gibi, bu işin de yüksek amili İsmet Paşa'dır.

[02445]

Ölürsem valideme de karım ve çocuklarım gibi maaş bağlanacaktır.

1- Valideme de karım ve çocuklarım gibi maaş bağlanacaktır. Bu talimatın karım istediği kadarıdır.

2- İş başlarında varisi merhalatın olan talimatın istediği kadarıdır.

6

4- Çünki her büyük işin ehli ve faili olduğu gibi bu işin de yüksek amili İsmet Paşa'dır.

Göreci m.
H. H. H.

Ancak zirvedeki iki insan arasındaki bu güven havası kaybolmaya yüz tutmuştu.

Artık daha sık tartışıyorlardı. Her tartışmadan sonra pişman oluyor ve kırılan kalpleri onarmak yine mektup satırlarına düşüyorlardı:

Mustafa Kemal'den mektup, 6 Ağustos 1933

İsmet, büyük adamsın; hassas olduğun kadar his veren adamsın. Sen benim sözlerimi okurken gözlerin yaşarmış; ya ben seni okurken hıçkırıklarla ağladığımı söylesem, inanır mısın?

Bu duygularımı sofrada değil, kimsenin yanında değil, yatak odama çekildikten sonra mahremimle yazıyorum. Sen beni muhakkak çok seviyorsun. Ya ben seni? Buna cevap istemem. Gözlerinden öperim.

Gazi Mustafa Kemal

1937 Sofrada kavg

Karabük Demir Çelik Fabrikası'nın
temel atma merasimi, İsmet İnönü

Atatürk bilhassa ehemmiyet verdiği bu büyük müessesenin temel atma merasimine bizi memur etti. (...) Bütün bu müesseselere 22 milyon liraya yakın para sarf edeceğiz. Cumhuriyet sisteminde Cumhuriyet Halk Partisi'nin devletçi politikasını takip etmek yolunda olmasaydı, bu memlekette hangi sermaye ve hangi fen ile bu müesseseleri kurabilirdik?

Genç cumhuriyetin imar dönemi açılmıştı

Başbakan İnönü ve İngiltere Büyükelçisi, Karabük Demir Çelik Fabrikası'nın temel atma töreninde, 3 Nisan 1937.

1930'lar Türkiye'nin, iki dünya savaşı arasında soluklanıp yol alabildiği yıllar oldu.

Bir yandan yurdu demir ağlarla ören demiryolları hamlesi sürdürülürken, öte yandan yeni barajlar, köprüler, fabrikalar açıldı. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi de o dönemde kuruldu.

Kırsal kesimin kaderini değiştirecek Köy Enstitüleri'nin temelleri de o yıllarda atıldı.

Ancak 1937 yılına gelindiğinde Ankara'da işler bozulmaya başladı.

Cumhurbaşkanı ile başbakan 17 yıldır birlikte çalışıyordu. İnönü yorulmuş, Atatürk hastalığının da etkisiyle gerginleşmişti. Artık tartışmalarındaki üslup daha kırıncı oluyordu.

Sorun; iktidarın ikiye bölünmüş olmasıydı.

İnönü yürütmenin başı olarak işine karışılmamasını istiyordu. Oysa Atatürk bir efsaneydi ve ülkede olup biten her şeyden haberdar oluyor, her şeye karışıyordu.

Atatürk Orman Çiftliği ve İstanbul'daki bira fabrikasının kaderi konusunda aralarında tartışma çıktı.

Bu tartışma tam o günlerde bir dışişleri meselesi nedeniyle hepten alevlendi.

Bir uluslararası konferansa katılan Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'a, Atatürk ayrı, İnönü ayrı talimat vermiş ve tabii sonunda Atatürk'ün talimatı uygulanmıştı. Başbakan ise, "Ben hükümet olarak bunu kabul etmiyorum," demişti. Bu anlaşmazlığın gerginliği içinde oldukları bir gün trende tartışarak Ankara'ya geldiler.

Asıl fırtına akşam sofrada koptu.

Köşkteki yemeğe bütün bakanlar davetliydi. Büyük kavganın orada çıkacağını herkes tahmin ediyordu. Nitekim İsmet Paşa'nın deyişiyle Atatürk o gece şahıslara karşı çok kinci olmaya başladı ve toplantı ekşi bir havaya büründü.

Bunun üzerine İnönü de bakanlarını savunmak zorunda kaldı ve sinir içinde tartışırken, ağzından bir cümle çıktı:

"Memleket davaları sofrada kararlaştırılıyor!" dedi.

Atatürk, "Bu durumda devam edemeyiz," diyerek sofradan kalktı. Ayrılık vakti gelmişti.

O güne dek pek çok kez tartışmışlardı; ancak sabah olunca Atatürk, İsmet Paşa'yı çağırır, "Dün gece coştuk yine... Sen bil-diğin gibi yap," der, işi tatlıya bağlardı.

Bu kez kavgaya herkesin içinde olmuştu.

Ertesi gün birlikte İstanbul'a Tarih Kongresi'ne gideceklerdi. Trende buluştular.

Atatürk kavganın âlem önünde olmasından yakındı ve bir süre ara vermeyi teklif etti. İnönü kırgın, "Hay hay, müteşekkirim olurum," karşılığını verdi. Atatürk'ün sofraya davetini de, "Çok yorgunum gidip yatayım," diyerek reddetti. Son soru, yerine kimi düşüneceğiydi. "Celal Bayar," dedi Atatürk... İnönü, "Bana iyi tesir etti," dedi ve çıktı.

Onca engebe içinde omuz omuza yürüdükleri uzun bir yolu, son dönemeçte ayırmışlardı.

İsmet Paşa kendi kompartımanına döndükten sonra not defterine şu iki satırı yazdı:

Karar... çekilme kararı...

Atatürk ise, İsmet Paşa çıkar çıkmaz yaverini çağırdı ve, "Git arkadaşlara söyle," dedi, "bizde âdettir. Biri makamından ayrıldı mı, herkes ondan yüz çevirir, İsmet Paşa'ya eskisinden fazla saygı gösterecekler."

Bir gün sonra Tarih Kongresi'ni izlemek üzere Dolmabahçe Sarayı'nda bir araya geldiler. Atatürk'ün sıkıntısı yüzünden okunuyordu.

Locada otururlarken İnönü bir kâğıda, "*Akşama benimle gelebilecek misin?*" yazdı.

Atatürk olumlu cevap vermiş olmalı ki İnönü aynı kâğıda, "*Demek bana çok dargın değilsin,*" diye yazdı ve Atatürk'e uzattı.

Gazi, kendisine uzatılan bu barış çubuğunu aynı kâğıdın altına şu tarihî satırları yazıp imzaladı:

"*Hayır... her şeyi unuttum. Bildiğin gibi arkadaşım ve kardeşimsin.*" İnönü, bu kâğıdı alıp cebine koydu ve ölene kadar sakladı.

Atatürk, İnönü ve Fevzi Çakmak, 29 Ekim 1936.

1937

İktidar kavgası

İstifadan sonra Atatürk'ün tahmin ettiği şey olmuş ve İnönü koltuktan düşünce Pembe Köşk tenhalaşmıştı. Şimdi bu yeni hayata alışmaya çalışacaklardı.

Zoraki emeklilik dönemi İsmet Paşa'ya, gençliğinde terk ettiği bazı alışkanlıklarını hatırlattı.

Klasik müziği Yemen çöllerinde sevmiş ve hep bir enstrüman çalmak istemişti. Lakin o güne dek hiç boş vakti olmamıştı.

Müzik eğitiminden kalan zamanlarında da iki İngilizce öğretmeninden günde beş-altı saat dil dersleri alıyordu. Annesi Cevriye Hanım bir gün, "Bu yaştan sonra kendini ne yoruyorsun oğlum?" deyince İnönü, "Olur mu anne! Yaşım ne başım ne?" demişti, "Daha istikbalim var benim." Elli dört yaşındaydı ve istikbalin cumhurbaşkanıydı.

Atatürk'ün hastalığı ilerlemişti ve yakın çevresi, ona bir şey olursa yerine İnönü'nün geçmemesi için kulis yapmaya başlamıştı.

Gerçi İnönü ve Atatürk arada haberleşiyorlardı ama her ikisinin yakın çevresinde de şiddetli bir vesayet çekişmesi içten içe sürüyordu.

1938'in Temmuz ayı geldiğinde, Lozan'ın yıldönümünü bir tek Atatürk hatırladı ve İsmet Paşa'yı aratıp kutladı.

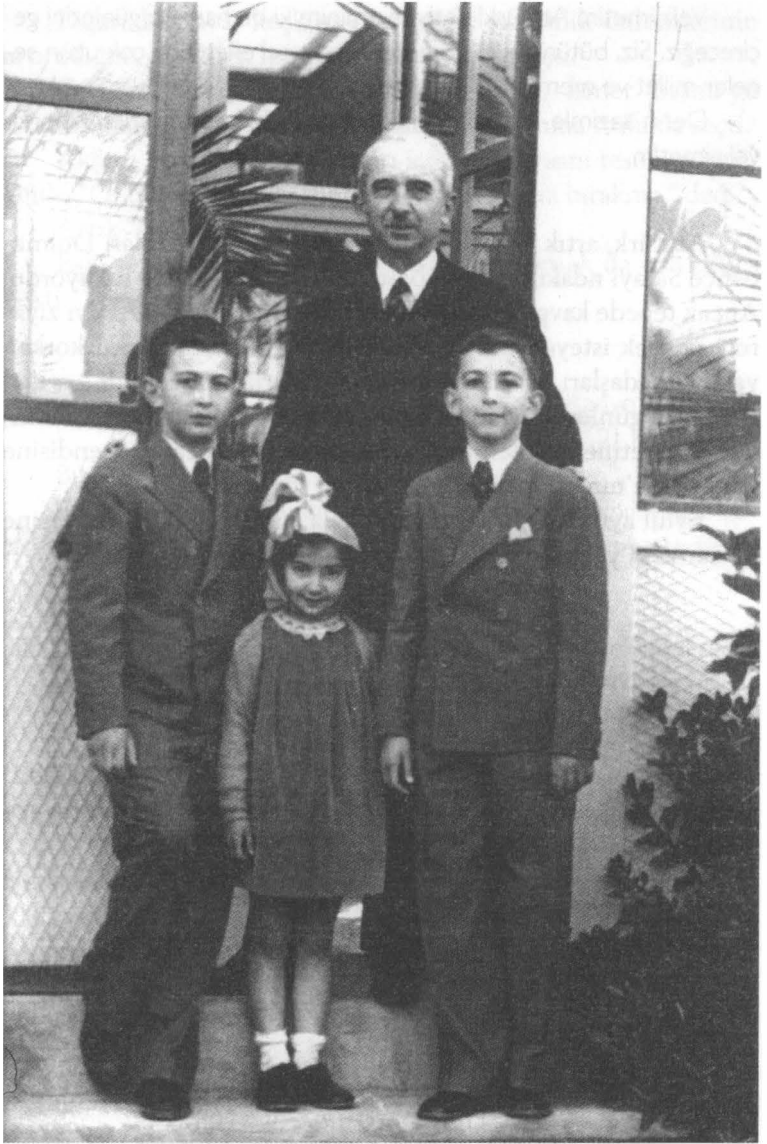
İnönü, bu kadirşinaslığa şu mektupla cevap verdi:

Mustafa Kemal'e mektup

26 Temmuz 1938

Büyük, sevgili Atatürk,

Lozan günü vesilesi ile iltifatlarınızı söyletmek lütfunda bulundunuz. Kendi ızdırabınızı unutarak bana yeniden sağlık, bahtiyarlık verdiniz. Şükran ve minnetlerimi kabul buyurunuz.

Başbakan İsmet İnönü çocukları Ömer, Özden ve Erdal, 23 Nisan 1936.

Velinimetim Atatürk! Katiyen eminim ki bu hastalık günlerini geçireceğiz. Siz, bütün afiyet ve neşenizle ve şerefle daha çok uzun seneler millet ve memleketi idare buyuracaksınız.

Derin tazimle ve dayanılmaz bir özleyişle ellerinizden öperim velinimetim.

Atatürk, artık “siz” hitabıyla yazılan bu mektupları Dolma-bahçe Sarayı’ndaki odasının başucundaki çekmecedeki saklıyordu. Ancak tepede kavga öylesine kızışmıştı ki, İstanbul’a Ata’yı ziyarete gitmek isteyen İnönü, kendisinin öldürülmesinden korkan yakın arkadaşları tarafından neredeyse zorla vazgeçirildi.

Aynı günlerde Atatürk de bu yakın dostundan haber alamıyor, ziyaretine gelmemesini yadırgıyor, sorunca da kendisine İsmet Paşa’nın ölümcül hasta olduğu söyleniyordu.

Eylül ayında, ölümüne iki ay kala, vasiyetinin 5. maddesine şu cümleyi yazdı:

İsmet İnönü’nün çocuklarına yüksek tahsillerini ikmal için muhtaç olacakları yardım yapılacaktır.

Belki de o toz duman içinde kendisine İsmet Paşa’nın öldüğü söylenmiş, o da bunu telafi için vasiyetinde İnönü’nün çocuklarına sahip çıkmıştı.

İnönü’ye gelince... O, bunu kendisine yapılan bir haksızlığı telafi çabası olarak yorumladı.

Kasım 1938 “Beni yalnız bırakma!”

10 Kasım günü, kara haber Pembe Köşk’e telefonla ulaştı.

Dışarı bakınca, köşkün çevresinde güvenlik önlemlerinin artırıldığını gördüler. İnönü korumaya alınmıştı.

O gün Türkiye Büyük Millet Meclisi, İsmet İnönü'yü Atatürk'ten boşalan cumhurbaşkanlığı makamına ittifakla seçti.

Akşam İsmet Paşa, gözyaşları içindeki karısını teselliye gittiğinde, "Önümüzde çetin günler var. Beni yalnız bırakma," dedi.

Artık "şef" oydu.

Eski şefin ardından veda konuşması yapmak da ona düşecekti:

Radyo konuşması

21 Kasım 1938

Büyük Türk milletine...

Bütün ömrünü hizmetine vakfettiği sevgili milletin ihtiram kolları üstünde Ulu Atatürk'ün fani vücudu istirahat yerine tevdi edilmiş-

21 Kasım 1938.

tir. Hakikatte yattığı yer, Türk milletinin onun için aşk ve iftiharla dolu olan kahraman ve vefalı göğsüdür.

Aralık 1938 Milli Şef

Türkiye'nin yeni dönemi Atatürk'ün ölümünden bir buçuk ay sonra açıldı. Cumhuriyet Halk Partisi, aralık ayında Celal Bayar başkanlığında olağanüstü toplanan kurultayda İnönü'ye "değişmez genel başkanlık" payesi verdi, İnönü isterse ömür boyu parti lideri olarak kalabilecekti.

Türkiye siyaset tarihinde "Milli Şef Dönemi" olarak adlandırılan dönemin perdesi böylece açıldı. İsmet Paşa bundan böyle bu isimle anılacaktı. Artık zirvede tek başınaydı.

Aynı dönemde Avrupa'da başka şefler sahnedeydi.

Dünya, içten içe kaynıyor ve Nazilerin kaz adımlarıyla bir cihan savaşına yürüyordu.

Avrupa silaha sarılıyordu.

Korkulan savaş, 1 Eylül 1939 sabahı Alman birliklerinin Polonya sınırını geçmesiyle patladı. İki gün sonra da İngiltere ve Fransa savaşa girdiler.

Artık dünya ikiye ayrılmıştı ve Türkiye, önderini kaybetmesinin üzerinden daha bir yıl geçmeden bir dünya savaşının ortasında yapayalnız kalmıştı. İki bloktan birinin yanında saf tutmak zorundaydı. Harpten önce demokrasi cephesinden yana eğilimini belli etmişti. Şimdi bunu belgeleyecekti.

19 Ekim'de Ankara'da İngiltere, Fransa ve Türkiye arasında bir ittifak anlaşması imzalandı. İsmet Paşa, müttefiklerden yana saf tutmuş ve alacağı silahlara karşılık, ancak saldırıya uğrarsa savaşmaya söz vermişti.

İnönü ailesi Ankara Dikmen sırtlarında bir gezinti sırasında.

İktidarı devraldığında gevşetileceğini vaat ettiği rejimin ip-lerini aksine sıkılamak zorunda kaldı. Yeni bir sansür nizamname-siyle basın hepten kontrol altına alındı. Nazilerle işbirliğini sa-vunan *Cumhuriyet* gazetesi üç ay kapatıldı. Gazetelere, savaşa ilişkin yorum yapmamaları, Milli Şef ve ailesine ilişkin haberle-re büyük yer vermeleri emredildi. Atatürk'ten sonra ülkede bir yönetim boşluğu oluşmadığı, Şef'in duruma hâkim olduğu her-kese gösterilmeliydi.

Artık İnönü ailesinin at gezintileri manşetleri süslüyor; Pa-şa'nın, bir kabulde, konserde, temsilde ya da at yarışlarında gö-rünmesi veya Mevhibe Hanım'ın sargı sarmayı öğrenmesi bi-rinci sayfadan haber oluyordu. Hava durumunun nasıl yazılaca-ğından, savaş haberlerinin hangi sayfada, ne genişlikte yer alaca-ğına kadar her şey emre tabiiydi.

1940 Haziran'ında İtalya da savaşa girdi.

İnönü, İtalyan Duce'sini Lozan'dan tanıyor ve ne çılgınlık-lar yapabileceğini iyi biliyordu.

Harp yangınının Akdeniz'i de tutuşturması üzerine mütte-fikler Ankara üzerinde baskılarını artırdı.

İnönü ufukta yaklaşan tehlikeyi görüyordu. Tedirgindi.

O ay, Alman askerleri Paris'e girerken, İsmet Paşa da Trakya manevralarında askerî birlikleri denetliyordu.

1940 Kasım'ında Türkiye'de "karartma geceleri" başladı. Sokak lambaları perdelendi, vapur projektörleri söndürüldü.

İstanbullular savaşı, Londra'dan tayyareyle gelen ve harbin son vakalarını gösteren Türkçe filmlerden ve İngiliz kütüphanesindeki yabancı gazetelerden takip ediyorlardı.

Karikatürlerde Führer'le dalga geçiliyor, nazizmin ayak sesleri henüz İstanbul'dan duyulmuyordu.

Lakin İnönü o kadar rahat değildi.

Cumhurbaşkanı her sabah dışişleri bakanını köşke çağırıp Avrupa haritası üzerinde kurmaylarıyla çalışıyor, Hitler'in, Mussolini'nin, Stalin'in neler yapabileceklerini tahmin etmeye çalışıyordu.

1941 yılının hemen başında Alman orduları Romanya'ya girdi. Bulgaristan ve Yunanistan düşmek üzereydi.

Savaşın alevi, Balkanlar'a yayılmış ve Trakya sınırına dayanmıştı. Naziler adım adım Türkiye'ye yaklaşıyordu.

Hemen Trakya sınırındaki birlikler Anadolu yakasına nakledildi.

Edirne ve Uzunköprü yakınlarındaki demiryolu köprüleri havaya uçuruldu. Anadolu'da savunma hatları oluşturulmaya başlandı.

Yardımseverler Cemiyeti Başkanı Mevhibe İnönü, kadınları sivil savunma hizmetlerinde görev almaya çağırırdı.

İstanbul Valiliği, Anadolu'daki yakınlarının yanına gitmek isteyen İstanbulluların trenle bedava nakledileceklerini duyurdu.

1 Mayıs'ta Anadolu'ya ilk göç kfilesi İstanbul'u terk etti. Filmlerdeki savaş artık gerçektir. İnönü iki dev arasında sıkışıp kalmıştı. Savaşın en kritik aşamasında Türkiye, kritik noktadaydı.

Naziler, Trakya sınırına altmış kilometre mesafeye kadar geldi ve durdular.

Hitler'in Rusya'ya Polonya'nın yanı sıra Türkiye üzerinden de saldırma olasılığı İsmet Paşa'yı kaygılandırıyor.

Türkiye artık bir karar vermek zorundaydı. Ölümünden ölüm beğenecekti:

Ya savaşa girip yok edilecek ya girmeyip işgal edilecekti. Eldeki tek koz, İnönü'nün kararlılığıydı.

Bütün gençliğini savaşa veren adam, şimdi ülkesinin gençliğini savaşa vermemek için direnecekti.

İsmet Paşa İngiltere, Almanya ve Rusya gibi üç büyük tehdide karşı denge politikası izliyor, hem müttefiklerle giriştiği işbirliğini sürdürmeye hem de Almanya'yı karşısına almamaya çalışıyordu.

Birbiriyle savaşan iki tarafla da dostluk anlaşması imzalayıp hepsinin büyükelçilerini aynı törende buluşturabilmek ve onlara iki taraftan ayrı ayrı aldığı askerî yardım malzemelerini gösterebilmek...

İşte İsmet Paşa'nın başarısı buydu.

1941 Haziran'ında Almanların Rusya'ya saldırdığını İsmet Paşa, Yalova'daki yazlığında oğlu Ömer'den öğrendi ve ağız dolusu bir kahkaha attı.

Korktuğu iki ordu birbirine girmişti. Türkiye hiç olmazsa bir süre rahat edecekti.

1941-1942 Ekmek karnesi

Oğlu Ömer'e mektup, 13 Ağustos 1941

Sevgili Oğlum,

Bugün bir saat oldukça sert sayılabilecek tempoda at gezisi yaptım. Çok neşe ile döndüm. Çalışma kuvvetim de çok iyi. Çok müdetler, hafif ve keyifli olarak okuyorum. Sıhhatimin, sinirlerimde sağlığın, benim tecrübeme göre en iyi delili budur.

Milli Şef, İstanbul'da yatılı okuyan oğlu Ömer'e yazdığı mektupta da belirttiği gibi, savaş döneminde bedenini ve otoritesini sağlamlaştırmak amacıyla at gezilerine ağırlık vermişti.

Ailesiyle Ulus Meydanı'ndan atla geçerken adeta hem ülke içindeki muhaliflerine hem dünyaya karşı bir güç gösterisi yapıyordu.

Amerika'nın da savaşa girmesiyle barut kokusu bütün dünyaya yayılırken Şef, ülkenin tek hâkimi olduğunu gösteriyordu.

O yıl, yeni on liralıklar eski cumhurbaşkanı yerine yeni cumhurbaşkanının resmiyle basıldı. İnönü, "Atatürk öldü ama yeri boş kalmadı," mesajı veriyordu.

Bütün ülkede bir kısıtlama devrine girildi. Yiyecek sıkıntısı büyüyordu.

Ekmek, karneye bağlanmış, büyükşehirlerde yaşayanlar bahçelere sebze ekmeye başlamıştı.

Azınlıklara Varlık Vergisi konmuş ve ödeyemeyenler Aşka-
le'ye sürgüne gönderilmişlerdi.

Durum Çankaya Köşkü'nde de daha parlak değildi.

Yokluk, oraya kadar tırmanmıştı.

İnönü ailesi yakıt yokluğundan köşkte paltoyla oturuyordu.

Tütüne, çaya ve kahveye zam geldiği o günlerde İsmet Paşa sigarayı bıraktı.

1943-1944

"Aç kaldınız ama babasız kalmadınız."

Adana'nın Yenice Tren İstasyonu 1943 yılı Ocak ayında olağanüstü bir hareketlilik yaşadı.

İngiliz Başbakanı Winston Churchill, Türkiye cumhurbaşkanıyla görüşmeye gelmişti.

Fevzi Çakmak, Winston Churchill, İsmet İnönü, Adana Yenice, 1943.

Müttefikler bir Balkan Cephesi açacaklardı ve bunun için Türkiye'nin savaşa girmesi zorunluydu.

Alman orduları, Stalingrad önünde yenilmişti. Türkiye artık Alman tehdidinden çok, Sovyet tehlikesinden endişeliydi.

İsmet Paşa, bu tehlikeden korunabilmek için İngilizlere yanaşmış görünüyor ama savaşa girme tekliflerini de geçiştirmeye çalışıyordu.

İki gün süren görüşmelerden iki lider de memnun ayrıldı. İnönü istediği silah yardımını garantilediği inancındaydı. Churchill ise Türkiye'nin İngiltere'ye daha da yaklaştığını düşünüyordu.

1943 sonunda İnönü, Kahire'de Amerikan ve İngiliz liderleriyle bir araya geldi.

ABD Başkanı Franklin D. Roosevelt, Cumhurbaşkanı İnönü, İngiltere Başkanı Winston Churchill ve diğer ülkelerin devlet adamları, Kahire Konferansı, 7 Aralık 1943.

Üç gün süren konferansta iki lider Türkiye'ye son kez savaşa katılma çağrısı yaptılar.

İnönü bu çağrıyı ilke olarak kabul etti; ancak, "Önce bize yeterli askerî malzeme verin," diye koşul koydu. Bir yandan vakit kazanmak istiyor, bir yandan da savaş sonrasında oluşacak yeni dünya düzeninde olası tehlikelere karşı güç toplamaya çalışıyordu.

İsmet Paşa, not defterine "Almanya ve Japonya harp ilanı" notunu düşüğünde aslında savaş fiilen bitmişti.

Şef ülkesini bu ateş çemberinden yanmadan çıkarmıştı.

26 Aralık 1939'da meydana gelen ve 32.962 kişinin öldüğü Erzincan Depremi'nden sonra Cumhurbaşkanı İnönü, Erzincan'da halkın arasında.

Ancak içerde hiç ummadığı bir sürpriz onu bekliyordu. Savaş biter bitmez farklı sesler çıkmaya başlamıştı.

Harp yanlıları, "Paşa'nın savaşa girmeyerek milletin erkekliğini öldürdüğünü," söylediler.

Harbe karşı olanlar ise çekilen sıkıntılardan ve artan baskılardan Şef'i sorumlu tuttular.

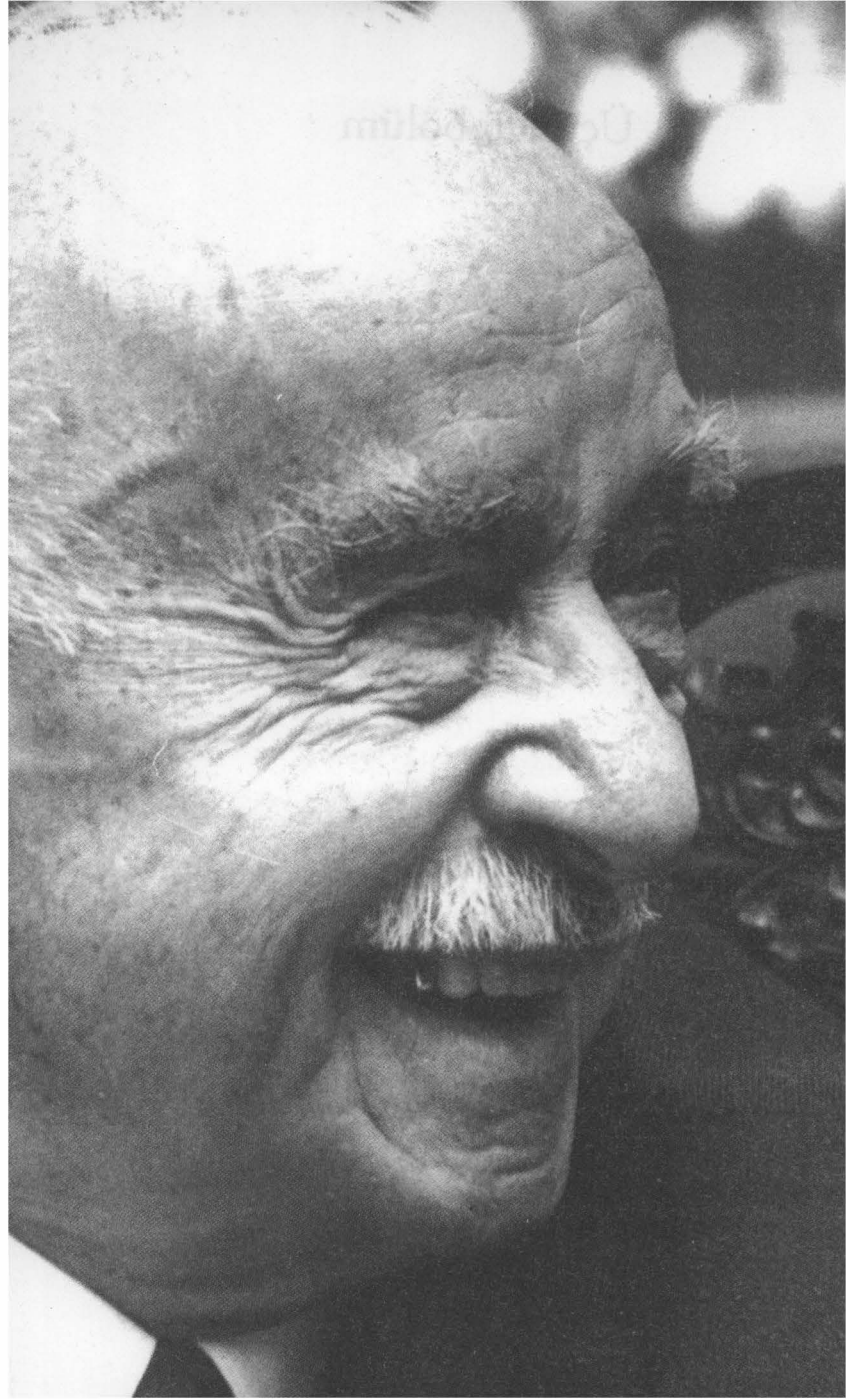
Altı yıldır ülkeyi savaşa sokmama savaşı veren İnönü kimseye yaranamamıştı.

Yıllar sonra bir gezide yolunu kesen bir çocuk, "Buraya ne yüzle geliyorsun?" diye çıkıştı: "Sen bana şekeri beş liraya yedir-medin mi?"

İnönü buruk bir ifadeyle cevapladı: "Evet; ama seni babasız bırakmadım!.."

Üçüncü bölüm

SON DEVİR

1946

İmrenerek baktığımız rejim

İsmet Paşa demokrasiyi tanıyordu.

Demokrasinin beşiği olan ülkeleri gezdiğinde hep özenmiş, bu düzeye ulaşamamanın acısını çekmişti.

Gittiği yerlerde özgürlüğü doyasıya solumuş, her renkten, her görüşten insanın düşündüğünü özgürce söyleyebilmesini biraz da gıptayla izlemişti.

Türkiye giyimi kuşamıyla o uygar dünyanın bir parçası gibi görünse de rejimi itibarıyla onun gerisindeydi.

İşte şimdi, o hayali kurulan rejimi yeniden denemenin zamanı gelmişti. Bu kez uluslararası ortam da bunu gerektiriyordu.

Avrupa'da diktatörlükler birer birer devrilmiş, savaştan demokrasi cephesi zaferle çıkmıştı.

Türkiye, doğusunda hak iddia eden Sovyetlere karşı Batı'yla bütünleşmeye çalışıyordu. Batı'yla bütünleşebilmenin koşulu ise demokrasiydi...

Büyük kurultayın sayın üyeleri,

Tek dereceli milletvekili seçimini ilk defa tecrübe edeceğiz. Eğer bir-iki ay içinde olağanüstü bir engel çıkmazsa yeni seçime gitmek kararındayız.

İsmet Paşa 1946 baharında, CHP'nin ikinci olağanüstü kurultayında salonu ve dinleyici localarını dolduran heyecanlı partililere seçim haberini böyle verdi. Bunun sancılı bir süreç olacağını biliyor ancak, "Fırtına olacaksa ben sağken olsun," diyordu.

O kurultayda İnönü'nün değişmez genel başkanlık sıfatı kaldırıldı. Milli Şeflik, Milli Şef'in önerisiyle tarihe karışmıştı.

Savaş döneminde çekilen sıkıntılar, CHP'yi geleneksel tabanından uzaklaştırmış ve huzursuz kitleleri bir arayışa itmişti.

1945 yazında "Dörtlü Takrir" denilen bir önerge vererek parti içi demokrasi talep eden Celal Bayar, arkadaşlarıyla birlikte CHP'den kopuyor ve Demokrat Parti'yi kuruyordu.

İsmet Paşa ve Bayar, Atatürk'ten bu yana kâh birlikte çalışmışlar kâh halef selef olmuşlar ve ülkedeki iki düşünce akımının simgeleri haline gelmişlerdi. Şimdi yeni bir demokrasi denemesinin ilk adımları atılırken, İnönü muhalefet bayrağını Bayar'a gönül huzuruyla emanet ediyor, onun laik cumhuriyete sahip çıkacağına inanıyordu. Nitekim, yeni girilen demokrasi serüveninde ayrı cephelerde yer alan bu iki adam, onca fırtınalı maceraya rağmen birbirlerine ve rejime saygıyı elden bırakmayacaklardı.

Temmuz 1946 Paşa, demokrasi dersinde

Meydanlar çok partili demokrasiyle 1946 yazında tanıştı. Türkiye siyaseti, hiç alışkın olmadığı bir dayanıklılık testine giriyordu.

Demokrat Parti bütün propagandasını tek parti döneminin eleştirisi üzerine kurmuş ve mesajını tek bir sloganda toplamıştı: "Yeter! Söz milletindir."

Mitinglerde üslup zaman zaman sertleşiyor, eleştirilerin dozu artıyor, bu tür taşkınlıklara hiç alışkın olmayan bürokratlar ve güvenlik güçleri olmadık engeller çıkarıyorlardı.

İnönü seçimin sonucundan emin gibiydi.

Savaş felaketinden koruduğu milletin kendisine minnettar olduğunu zannediyordu.

21 Temmuz günü geldiğinde eşi ve annesiyle birlikte sandık başında gülümsüyordu.

Seçimi CHP kazandı ancak sonuçların üzerine gölge düştü. Açık oy, gizli tasnif usulüyle yapılan seçim sırasında Demokrat Parti bazı yerlerde öne geçince CHP teşkilatı gereksiz yere paniğe kapılmış ve sandık kaçırmalar, sayım hileleri gibi yöntemlerle seçimi şaibeli hale getirmişti.

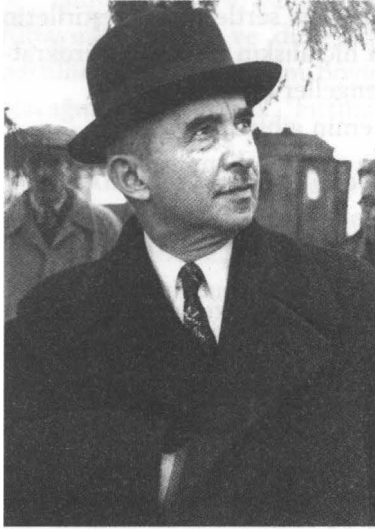
İsmet Paşa 1947 yazında Bayar'la da birkaç kez görüşerek bir beyanname hazırladı ve bunu 12 Temmuz günü açıkladı. Bu beyannameyle devlet reisi olarak kendisinin her iki partiye eşit uzaklıkta olduğunu duyuruyor, muhalefetin teminat altında olacağı sözünü veriyor, adeta demokrasinin kullanma kılavuzunu açıklıyordu.

1950 seçimleri yaklaşırken, İsmet Paşa uzun bir yurt gezisine çıktı.

Konuşmalarında ısrarla demokrasiyi anlatıyor, ders veren bir öğretmen gibi halka yeni rejimi tanıtıyordu:

Sevgili hemşerilerim. Gelecek yıl memlekette büyük seçim yapılacaktır. Siyasi gelişmelerimiz öyle dereceye varmıştır ki, bir vatandaş bir partide ise onun amcasının oğlu hatta kardeşi öteki partide olabilir. Onların bir araya gelip de birbirlerini kötülemesi kadar manasız bir şey olur mu? Anlıyor musunuz?

Paşa'nın artık yeni bir şapkası vardı.

Kalpaklı İsmet Paşa ve silindirli Milli Şef'ten sonra şimdi fötrlü İnönü, politika meydanlarına iniyordu.

14 Mayıs 1950 günü İnönü, hayatının yeni bir kavşağına ulaştı.

Savaşlar kazanmış bir kumandan, şimdi kazanmak için süngünün, çizmenin, silahın yetmeyeceği bir yerde, sandıkta yeni bir cenge girişiyordu.

Seçimde adeta inönü oynanacak ve sonuçta İnönü'yle birlikte Türkiye'nin de kaderi değişecekti.

14 Mayıs 1950 “Millet değişiklik istedi. Kaybettik!..”

14 Mayıs gece yarısı Türkiye beyaz ihtilalin haberiyle sarsıldı.

Devleti kuran parti, Atatürk'ün CHP'si çökmüş, çeyrek asırlık tek parti iktidarı halkın yüzde 60'ının oyuyla devriliş gitmişti.

İnönü kurduğu demokrasinin ilk kurbanı olmuştu.

Oğlu Erdal'a mektup, 22 Mayıs 1950

Sevgili Erdal'ım...

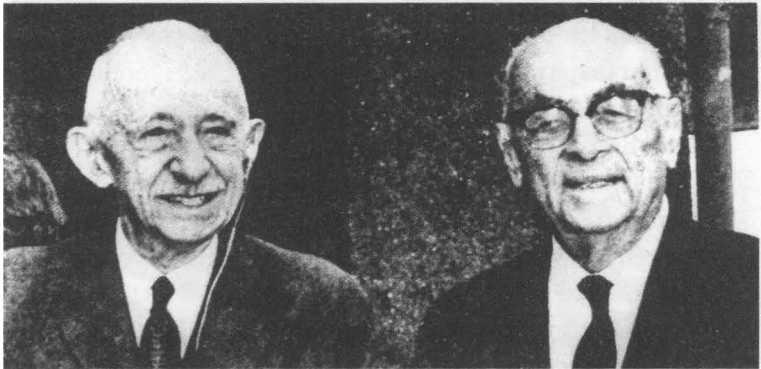
Evimize taşındık, içinden hiç çıkmamış gibi bir rahatlık içindeyim. Bu mektubumu eski kütüphanemden yazıyorum. ... Özden, Ömer,

büyükannen herkes, vaziyeti iyi ve tabii aldılar. Benim üzüntüye düşmememeliğim için bütün hünerlerini kullandılar. Hepsinin kıymeti gönlümde bir derece daha artmıştır. Seçimi fena nispette kaybettik. (...) Niçin kaybettik? İnsaflı insafsız bin bir sebebi var. Fakat en başta geleni değişiklik arzusudur. Bu da milletlerin hem masum, hem tabii bir arzularıdır. En sıkıntılı zaman kaybolmuş bir seçimden sonra geçen bir haftadır. Şimdi bu bitti. İki gün sonra yeni cumhurbaşkanı ve hükümet seçilecektir. Saat 18:30'da da ben yeni cumhurbaşkanı tebrik edeceğim. Bu bir hafta çok şükür sarsıntısız geçmişti. Bu seçim, memleket için hepimiz için şeref olmuştur. Taşındığımız adla haklı olarak iftihar edeceksiniz.

Sağ ol, var ol, canım Erdal'ım...

İlk kez muhalefete düşüyorlardı.

Paşa, eşine, "Artık arabamız olmayacak, şehre otobüsle gidip gelebilir misin?" diye sormuş, olumlu yanıt almıştı. İnsülin iğnelerini de bundan böyle köşkün doktoru yerine Mevhibe Hanım yapacaktı.

İsmet İnönü, Celal Bayar, 1969.

Siyasette gelmek kadar gitmek de vardı.

Bayrağı ezeli rakibi Celal Bayar'a devrederken en büyük yenilgisinin aslında en büyük zaferi olduğunu düşünüyordu. Mevhibe Hanım'a, "Ah on yaş daha genç olsaydım," dedi.

1950 meclisinin açılışına giderken kapıda tanımadığı yeni yüzler gördü.

Kimi kendisine karşı saygılı kimi kindardı.

Meclis salonuna girip muhalefet sıralarındaki yeni yerine yerleşti.

Cumhurbaşkanlığı koltuğunda bundan böyle Celal Bayar oturacak, o ise, bu yeni devirde mücadeleye en baştan başlayacaktı.

1950-1959

"Ak saçlı, düşkün Paşa!.."

1950'lerin başında Türkiye yeni on liralıklarla tanıştı. Üzerinde İnönü'nün değil, Atatürk'ün fotoğrafı vardı. Paşa, tedavül-den kaldırılmaya çalışılıyordu.

Fırtınalı 1950'ler boyunca Türkiye demokrasisi, bütün çocukluk hastalıklarını yaşayacak ve ülkeyle birlikte İnönü de çok çalkantılı bir dönemden geçecekti.

Yeni Başbakan Adnan Menderes, kendisine hedef olarak CHP'den çok, İsmet Paşa'yı seçmişti.

İnönü'yü "daima Atatürk'ün kanatları altında yaşamış bir ak saçlı general ve dünkü diktatör" olarak tanımlıyor ve, "Paşa, yeter artık," diye bağırıyordu:

"Ben devrimi yaşadım, bunlar da yetiştirdiğim nesillerdir,' de, bırak bu mücadeleyi..."

İki lider, iki kuşak, iki görüş ve iki üslup karşı karşıyadılar.

Üç-beş yıl önce aleyhine satır yazmaya cüret edilemeyen adam, şimdi kurduğu demokrasinin kürsülerinde yerden yere vuruluyordu.

Paşa, o dönem boyunca eleştirilere bazen, "Hadi canım sen de," deyip güldü, bazen kızdı, bazen de isyan etti ama daima sabretti.

1950'lerin ilk devresini büyük imar hamlesi ve peş peşe gelen iki seçim zaferiyle geçiren Menderes, ekonomi zora girip basın, üniversite ve ordu karşısına geçmeye başlayınca hırçınlaştı. Muhalefetle ilişkiler iyice gerginleşti.

İsmet İnönü muhalefet yıllarında, 1959.

İsmet İnönü, Adnan Menderes.

Vatan cephelerinin kurulduğu, DP-CHP mücadelesinin sa-
vaşa dönüştüğü, İnönü'nün dokunulmazlığının kaldırılıp tutuk-
lanmasının konuşulduğu o dönemde Paşa karşı atağa kalktı. Çiz-
melerini giyip dokuz günlük bir sefere çıktı. Çizdiği güzergâh,
Büyük Taarruz'un yapıldığı güzergâhtı. İlk durak ise, Yunan baş-
komutanını esir aldığı Uşak'tı... Garp Cephesi kumandanı, bu
kez iktidarı bozguna uğratmaya gidiyordu.

O gezide yaşanan bir olay, iktidar-muhalefet ilişkilerinde
tam bir dönüm noktası oldu.

Uşak'ta trene binmeye hazırlanan İsmet Paşa'ya on altı-on
yedi yaşlarında bir çocuk arkadan bir taş savurdu. Taş, Paşa'nın
başına geldi.

Paşa, kurtardığı şehirde arkasından vurulmuştu. Gazetecilere
başında bandajla konuştu: "Hayatıma kastetmek istediler," dedi.

On yıl önce, "Hürriyet isteriz!" diye DP'yi alkışlayan halk,
şimdi İnönü'nün mitinglerinde, "Hürriyet... Hürriyet..." diye
bağırıyordu.

Dönüşte Paşa, “Yine geziye çıkacak mısınız?” diye soran bir gazeteciye güldü, “Ömrümün seyahatle geçeceğinden şüphe etmeyin,” dedi.

1959-1960 75 yaşında başlayan yeni hayat

İnönü, 26 Eylül 1959 günü 75. yaş gününü kutladı. O gün duygulu bir konuşma yaptı.

Kırk yıldır ülke hizmetinde olduğunu, güçlükler ve başarıların sırayla birbirini kovaladığı bir hayat sürdüğünü anlattı.

Sözleri, bir veda konuşmasını andırıyordu.

Oysa o günlerde veda eden, annesi Cevriye Hanım oldu.

Paşa, hayatının birçok sırrı gibi, bu acıyı da not defteriyle paylaştı:

İsmet İnönü ve annesi Cevriye Temelli, 1957.

İstanbul... Hemşirenin evi... Annem ağır... Bir aralık beni tanıdı... Sevindi... Kucalamaya çalıştı... Yavaş yavaş daldı... Saat 17'de söndü anneciğim...

İnönü sıkıntıdaydı.

DP, artan siyasi baskılarını kendi ailesine de yöneltmiş, *Akis* dergisiyle muhalefet yapan damadı Metin Toker'i hapsed-tirmişti.

Torunu Gülsün, babası hapisteyken doğmuştu. 50'lerin sonunda ekonomik sıkıntıları da büyümüş ve Pembe Köşk'ü kiraya vermek zorunda kalmışlardı. İnönüler Mebusevleri'ne taşındılar.

Hayat, 75 yaşında Paşa'ya hâlâ sürprizler hazırlıyordu.

O günlerde bu ev, muhalefet karargâhı gibiydi.

Özellikle Uşak saldırısından sonra partililer, gençler ve bu arada bazı askerler, geçmiş olsun ziyaretlerine başlamışlardı.

Paşa, askerlerle sohbetinde hırs içinde olduklarını fark etti. İhtilalin ayak sesleri kulağına geliyordu. Orduda bıçağın kemiğe dayandığının farkındaydı.

1960 Nisan'ında bunu iktidar da fark etti.

Kayseri'de şehre girmesini engellemekle görevli askerler, İnönü'nün karşısında selam durdular.

CHP lideri İnönü gitmiş, İsmet Paşa gelmişti. Ve asker, taarruz için gözünü Paşa'ya dikmişti.

İşte o aşamada DP iktidarı Paşa'dan kurtulmaya karar verdi.

Menderes, mecliste yargı yetkisi de bulunan bir tahkikat komisyonu oluşturup CHP'yi kapatma hazırlığına girişti. Muhalefet partisinin hücre örgütü kurarak silahlı isyan hazırladığını öne sürdü. Komisyon önerisi meclise gelince İnönü söz aldı ve ilk kez "ihtilal"den söz etti: "Biz ihtilalden gelmiş bir nesiliz. Meşrutiyet ihtilalinden geldik, cumhuriyet ihtilaline yöneldik, ihtilalden demokrasiye geçmek için çok zahmet çektik. Ama demokratik rejimi baskı rejimine çevirirseniz ihtilal, millet için meşru bir hak olur. Bu yolda devam ederseniz sizi ben bile kurtaramam."

Ve ihtilal sokaktan başladı.

Tahkikat Komisyonu, İnönü'ye on iki oturum meclise katılmama cezası verince tepki, yollara taşıtı.

Öğrenciler ayaklandı. Menderes'in radyodan yayılan sesi, "Kahrolsun diktatörler!" sloganları arasında boğuldu gitti.

Adnan Menderes Radyo Konuşması

28 Nisan 1960

Muhterem vatandaşlarım, memleketimiz ne bir ihtilal karşısındadır ne ihtilalin sözde haklı sebepleri bu memlekette mevcuttur.

Başbakan Menderes, ihtilali yalanlarken, ihtilalciler hazırlıklarını tamamlamıştı bile...

İsmet Paşa, 26 Mayıs akşamı, "İhtilal kapımızda," diyerek uyudu, 27 Mayıs sabahı ihtilalin kapıyı çalmasıyla uyandı.

Çok partili demokrasi on beş yılda, gelip bir kayaya toslamıştı.

Gece askerler, Paşa'nın güvenliğini sağlamak için evi muhafaza altına almıştı. Sabah İnönü'yü kapıda görünce koşup elini öptüler.

İsmet Paşa, yanaklarını okşadı. En zorlu dönem şimdi başlıyordu.

1960-1961

"Asmayın!.."

O yaz İsmet Paşa, Heybeliada'ya tatile gitti. İhtilalin gelişmelerini adadan dikkatle izliyordu.

İhtilalin liderliğine getirilen Cemal Gürsel'e bir an önce seçime gitmelerini tavsiye etmiş, Gürsel de bu tavsiyeyi, yakın-

Cemal Gürsel, İsmet İnönü, Kasım 1961.

larına, "İsmet Paşa, gerdeğe girecek bir delikanlı kadar heyecanlı," diye nakletmişti.

Oysa Paşa heyecanlı değil, endişeliydi.

Askerin geldiği kadar kolay gitmeyeceğinden korkuyordu.

Nitekim ihtilalciler içinde görüş ayrılığı baş göstermiş, "İşimiz bitti, çekilelim," diyenlerin karşısına, "Düzeni oturtup DP' lileri yargılamadan gitmeyelim," diyenler çıkmıştı.

İlk raundu onlar kazandı ve İnönü'nün çivilemelerini yaptığı adanın karşısına, mahkemeler kuruldu.

İsmet Paşa, eski muhaliflerinin yargılanışını uzaktan takip etti. Yassıada'ya hiç gitmedi; ama adadakiler ihtilalden hep onu sorumlu tuttu.

1961'in 15 Eylül günü Yüksek Adalet Divanı, on beş DP'li için idam kararı verdi. İdamlıklar arasında Cumhurbaşkanı Bayar ve Başbakan Menderes de vardı.

O akşam Milli Birlik Komitesi on beş idamın üçünü onayladı. Bayar, yaşı nedeniyle darağacından kurtulurken; Menderes, Zorlu ve Polatkan için kalemler kırıldı.

Gece yarısı, Zorlu ve Polatkan asıldılar.

Menderes, intihar amacıyla aldığı uyku ilaçlarının etkisiyle komadaydı. İyileşir iyileşmez darağacına götürülecekti. Berin Menderes artık bütün umutlarını yitirmişti. Eşini kurtarmak için son bir çareyi denemeye karar verdi: İnönü'ye gitti. "Paşa Hazretleri," dedi, "onu ancak siz kurtarabilirsiniz."

İnönü, çaresizlik içinde bitap düşmüş Berin Hanım'la oğlu Aydın Menderes'i teselli etmeye çalıştı. Ancak yapacak bir şey kalmadığını biliyordu. "Söz dinletemiyorum. Çıldırılmış vaziyetler," dedi.

Gürsel'e sert bir mektup yazıp idamlara karşı çıkmış, "Bunu yaparsanız, halkla ordu arasında deva bulmaz bir kurgunluk yaratarsınız," demişti. Ayrıca o sabah Gürsel'i ve Genelkurmay Başkanı Sunay'ı bizzat ziyaret edip infazı durdurmaya çalışmıştı.

Ama nafile... İhtilalin ipleri, Gürsel'in denetiminden çıkmış ve sertlik yanlısı Silahlı Kuvvetler Birliği'nin eline geçmişti. Artık gidişi durdurmaya İsmet Paşa'nın bile gücü yetmeyecekti. "Sizi ben bile kurtaramam," derken işte bunu kastetmişti. Bir dönem, bu korkunç görüntüyle noktalanıyordu.

1961

Tankların karşısında bir topçu

O fırtınalı 1961 yılı içinde bir dönem acı finalle kapanırken yeni bir dönemin kapısı da aralanmış, kurucu meclis toplanmış, yeni anayasa kabul edilmişti.

Ancak anayasa için yapılan referandumun sonucu yaklaşan kargaşanın ilk işaretini vermişti.

Altı buçuk milyon kişi anayasaya, "evet," derken, "hayır,"lar da dört milyonu bulmuştu.

İdamlardan bir ay sonra yapılan seçimlerde bu muhalefet hepten kendini gösterecek ve süngüyle gönderilenler sandıkla geri döneceklerdi.

DP'nin mirasçısı partiler, CHP'den fazla oy almışlardı ve bu sonuç, kışlalara dönmek istemeyen askerlerin eline bulunmaz bir koz veriyordu.

Onlara göre bu bir "karşıihtilal"di ve iktidara gelmeden bastırılmak zorundaydı.

Türk Silahlı Kuvvetleri içindeki cuntalar hemen toplanıp iktidara bir an önce el koyma kararı aldılar.

Seçimler geçersiz sayılacak, partilerin faaliyeti durdurulacak, meclis kapatılacaktı. Hem de bütün bunlar meclis açılmadan, yani üç gün içinde yapılacaktı.

Askerler, kuracakları hükümetin listesini bile hazırlamışlardı. Bu kez, öyle devirip çekilmek yoktu. Üstelik darbeciler bir avuç küçük rütbeli subaydan ibaret de değildi. Ordu, emir komuta zinciri içinde iktidarı devralacak ve bu kez iş bitene kadar görevde kalacaktı. Geriye sayım başlamış, tanklar hazırlanmıştı. Kararlı bir tankı hiç kimse durduramazdı. Bir topçu dışında... O topçu, tankların hareketlendiğini hemen haber almış ve tek başına karşılarına dikilmişti. "Bir şey yaparlarsa açıktan vaziyet alırım, herkes bilsin," diye haber yolladı. O topçu İnönü'ydü.

Bütün bir ordunun karşısına tarihî şahsiyetini ve itibarını koyuyordu. Tanklar durdu, pazarlık başladı.

1961 meclisi toplandığında kamuoyu atlatılan tehlikenin farkında değildi. Asker iki koşulla müdahaleden vazgeçmişti: Gürsel cumhurbaşkanı, İnönü başbakan olacaktı. Bu ikiliyi rejimin sigortası olarak görüyorlardı.

Hükümeti AP ve CHP bir arada kurdular.

İnönü, cumhuriyetin bu ilk koalisyonunun başbakanı, oldu. Şimdi bu koalisyon en sancılı dönemde eski düşmanlıkları unutup demokrasiyi yeniden rayına oturtacaktı.

1962-1963

Demokrasiden vazgeçmeyeceğiz!

Radyo konuşması, 17 Ocak 1962

Sevgili vatandaşlarım! Demokratik rejimden vazgeçen bir kapalı sisteme her ne şekil altında olursa olsun asla müsaade etmeyeceğim. Onun içinde bulunmayacağım, onun karşısında mücadele edeceğim.

İsmet Paşa bu konuşmayla demokrasiden yana açık tavır koydu. Çünkü darbe özelemlerinin bitmemiş olduğunu seziyordu.

Gerçi generaller ikna edilmişti ama buzdağının altı kaynıyordu.

İhtilalciler, Harbiye Komutanı Albay Talat Aydemir'in etrafında toplanmıştı.

Paşa, Harp Okulu'na gidip Aydemir'e, Harbiyelilerin önünde meydan okumaya karar verdi.

Kendisinin altmış yıl önce ihtilal hesapları yaptığı ocağı ziyareti öyle heyecanlıydı ki, Harbiyeli öğrencilerden biri teftiş sırasında bayılıp boylu boyunca devrildi.

Paşa, askerin nabzını tutmuş ve gençliğinden tanıdığı yüksek tansiyonu teşhis etmişti:

Harbiye isyana hazırlanıyordu.

Tek çare Talat Albay'ı oradan uzaklaştırmaktı. 22 Şubat günü Aydemir'e tayini bildirildi ve isyan patladı.

Tehlike büyüktü. Ordu ikiye bölünmüş ve başkentin ortasında tanklar namlularını birbirine doğrultmuştu.

Türkiye kanlı bir içsavaşın eşiğindeydi.

Hükümet, karargâhı Hava Kuvvetleri'nde kurmuştu.

İnönü, komutanların Aydemir'le uzlaşma niyetinde olduklarını orada fark etti ve kumandayı eline aldı.

"Bu nasıl iş?" diye gürledi, "On beş tane çapulcu çıkacak, hepimizi teslim alacak ve biz direnmeyeceğiz öyle mi?"

Çevresindekiler utançla başlarını eğerken Paşa dozunu hepten artırdı: "Gerekirse ben tek başıma meclise gider otururum. Öldürebilirlerse öldürürler. Ancak cesedimi çiğnemedен devleti teslim alamazlar. Eğer kan dökmek icap ediyorsa dökülecektir. Hem de olukla..."

O artık Başbakan İnönü değil, Garp Cephesi Komutanı İsmet Paşa'ydı.

Karargâh, bu konuşmayla kendine geldi. Paşa, durumun kontrol altına alındığından emin olunca, portatif bir karyolada uykuya çekildi.

Sabaha karşı, Çalışma Bakanı Bülent Ecevit tarafından uyandırıldı. Birkaç saat sonra isyan bastırıldı. Sabah, Hava Kuvvetleri'nden çıkarken yüzü gülüyordu.

İhtilalci subayların bildirisi, 21 Mayıs 1963
Dikkat... dikkat... Şimdi TSK ihtilal genel karargâhının bildirisini dinleyeceksiniz... Büyük Türk milletine... Bir, gayesi ve vazifesi...

İnönü, bu kez isyanı radyodan ve telefonla verilen bilgilerden izledi.

Bakanlıklardaki silahlı çatışmanın sesleri Pembe Köşk'e kadar ulaşıyordu. Az sonra radyodan Türk Silahlı Kuvvetleri'nin sesi yankılandı:

Türk Silahlı Kuvvetleri Bildirisi, 21 Mayıs 1963
Muhterem Türk milleti. Biraz önce radyolarınızda sergüzeştçilerin yayınlarını dinlediniz. Bunlar tama-

men çapulcu ve sergüzeştler idi. şimdi Türk Silahlı Kuvvetleri'nin sesini duyuyorsunuz. Türk Silahlı Kuvvetleri duruma hâkimdir. Bu apulcuları toplamakla meşguldür.

21 Mayıs, Paşa'ya ihtiyaç duyulmadan bastırılmıştı. Ama bu kez kan akmış, isyan sekiz cana mal olmuş, isyancıların liderini de darağacına göndermişti.

şubat 1964 Suikast

Radyo konuşması, 21 şubat 1964
Sevgili vatandaşlarım. Bugün saat on iki sularında Başbakanlıkla çalışmama fasıla verip Büyük Meclis'e çalışmak üzere giderken üç-dört metre mesafeden tanımadığım bir şahsın tabanca ateşine maruz kaldım. Arabada üç kurşun deliğı ve araba içinde bazı parçalar var. Bana hiçbir şey olmadı.

1964 yılının karlı bir şubat günü, İnönü'ye kurşun sıkan şahıs, Mesut Suna adlı Kayserili bir işiydi. Son bir ayda iki kez Kayseri Cezaevi'nde yatan DP'lileri ziyaret etmiş ve onların intikamını almak istemişti.

Bir suikast sonucu öldürölen ABD Başkanı Kennedy'nin cenaze töreninden yeni dönen İnönü, şansı sayesinde Kennedy'nin akıbetinden kıl payı kurtulmuştu.

Yabancı bir televizyon ekibinin sorularını yanıtlarken neşesinden hiçbir şey kaybetmemiş gibiydi:

Amerika Birleşik Devletleri, 1964.

Cumhurbaşkan Lyndon B. Johnson, 22 Haziran'da Beyaz Saray'a gelen Türkiye Başbakanı İsmet İnönü'yü karşıyor.

80. yaşgünü, 1964.

58 yıldır böyle şeylere alışkınım.

1964 kışındaki silahlı suikastı atlatan İnönü, aynı yıl gelen siyasi suikasttan kurtulamadı. Bu kez suikastçı, ABD başkanıydı ve Paşa'ya kurşun değil, mektup göndermişti.

Kıbrıs'ta kanlı Noel'le başlayan katliam, Türkiye'yi müdahaleye zorluyordu. Ülke ayağa kalkmış, mitinglerde, "Ordu Kıbrıs'a!" sloganları atılır olmuştu.

İşte Türkiye o günlerde müdahale hazırlıklarına başladı. Kıbrıs'a müdahale Yunanistan'la açık savaş demektir.

Peki, NATO bu işe ne diyecekti?

Bu soru kendisine sorulunca İsmet Paşa, tarihe geçecek bir yanıt verdi: "Yeni bir dünya kurulur, Türkiye de orada yerini alır."

Artık müdahale için gün sayılıyor, ancak askerî operasyonun sonuçlarından kuşku duyuluyordu.

İnönü, bu aşamada ABD'yi devreye sokmak amacıyla müdahale kararını Başkan Johnson'a duyurmaya karar verdi. Böylece sorunu Kıbrıs'a çıkmadan çözmeyi umuyordu. Ancak Amerika'dan gece gelen bir mektupla başından aşağı kaynar sular dö-küldü.

Johnson, son derece kırıncı bir üslupla harekât olursa Amerikan askerî malzemesinin kullanılamayacağını söylüyor, olası bir Sovyet saldırısında Türkiye'yi yalnız bırakmakla tehdit ediyordu.

Başbakan, mektupta yapılan çağrıya uyarak başkanın gönderdiği özel uçakla ABD'ye gitti ve mektubu unutturmaya çalışan gösterişli bir törenle karşılandı.

Johnson'la bir saate yakın görüştü.

Ancak bu gezi bile Türk-Amerikan ilişkilerinde Johnson mektubunun yarattığı hayal kırıklığını gidermeye yetmedi.

İnönü artık Amerika'yı gözden çıkarmıştı, Amerika da İnönü'yü...

1965 Paşa devriliyor

Paşa artık seksen yaşındaydı.

Hayatının yarısını siyasette geçirmişti.

On hükümet kurmuş, pek çok darbe girişimi önlemiş, sayısız isyan bastırmış, bir de suikast atlatmıştı ama yine de kimseyle yaranamamıştı.

Yorgundu.

1960 sonunda çok ciddi bir kalp krizi geçirmişti.

Artık not defterlerine “mısır yağı perhizi” ya da “baş dönmesi” gibi notlar düşer olmuştu. Sık sık “sigarayı bırakma” kararı alıyor ancak hemen altına not düşüyordu: “... üç ay için...”

Asker, kışlasına çekilmiş, ihtilal lafı gündemden kalkmış, rejim, kurallarınca işlemeye başlamıştı.

İşte Paşa’nın bu yorgun döneminde yeni bir adam, siyasetin merdivenlerini tırmanmaya başladı.

İnönü, başbakan olan AP Genel Başkanı Süleyman Demirel'i ziyaretinde.
27 Ekim 1965.

Devlet Su İşleri Genel Müdürü iken siyasete atılmış ve kırk yaşında Adalet Partisi genel başkanı olmuştu.

Oğlu Ömer'in yaşıtı olan Süleyman Demirel, 1965 Şubat'ındaki bütçe oylamasında İnönü hükümetini devirmeyi başardı.

Paşa, görevi devrederken, "Sükûnetle geldim, sükûnetle gidiyorum. Bundan iyi örnek olur mu?" dedi.

Bu, onun son başbakanlığıydı.

CHP, "ortanın solu" sloganıyla girdiği 1965 seçimlerinde Demirel AP'si karşısında ağır bir yenilgiye uğradı.

Partinin oy oranı yüzde 30'un altına düşmüştü.

Meclis açılırken, Mevhibe İnönü ile Nazmiye Demirci dinleyici locasında yan yana oturdular.

Biri kapanan devrin simgesiydi, diğeri yeni açılanın... Ülkenin yeni Başbakanı Süleyman Demirel'di.

Paşa'ya gelince...

50. evlilik yıldönümleri, 13 Nisan 1966.

1950'de, '54'te, '57'de ve '65'te seçimi kaybetmişti. Parti ne onunla olabiliyordu ne de onsuz... Ama artık yüksek sesle eleştiriliyordu.

O günlerde bir gazeteci, "Paşam ayrılacak mısınız?" diye sordu. Paşa güldü ve elini göğsüne dayayıp yanıtladı:

"Bu gece bakarsın bir kalp krizi, yarın sabah ayrılmış olurum."

1966 yılı baharında İsmet-Mevhibe İnönü çifti evliliklerinin 50. yılını bir kokteyle kutladılar. Paşa, yarım asırlık saadetin sırrı sorulunca, "Ne elli yılı canım," dedi, "bir hafta önce evlenmiş gibiyiz."

Sır, işte buradaydı.

Denizde dizini bir yere çarpsa, gelir eşine gösterir, şefkat beklerdi.

O yazı yüzme dersleri olarak geçirdi.

Seksen iki yaşındaydı ve artık bir stili olması gerektiğini düşünüyordu.

1966-1969 Yeni veliaht: Ecevit

İsmet Paşa'nın veliahtı, CHP'nin 1966 kurultayında seçildi.

Ortanın solu fikrini inançla savunacak bu nazik, utangaç gencin adı Bülent Ecevit'ti...

Parti tutucularla reformcular arasında bölünmüştü. İnönü tutuculara karşı reformcuları destekledi ve böylece Ecevit, partinin yeni genel sekreteri oldu.

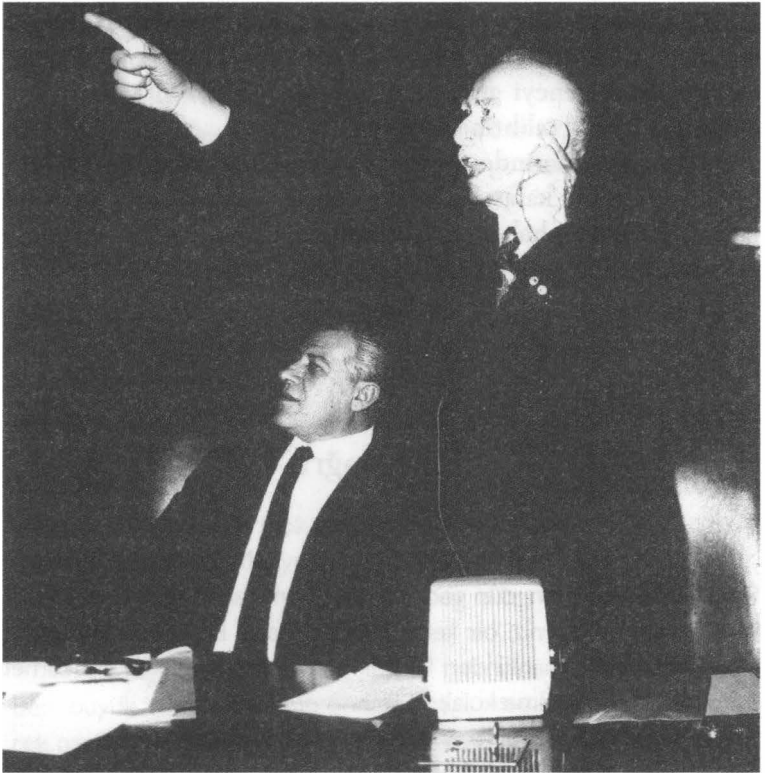
İsmet İnönü, Bülent Ecevit, 1966 yılı CHP kurultayı.

CHP'de parti içi yarısı "ortanın solu" hareketi kazanmıştı ama parti dışındaki sol, "ortanın solu"nu çoktan sollayıp geçmişti.

Avrupa'yı kasıp kavuran öğrenci olayları Türkiye'nin de kapısını çalmış ve ortalık özellikle de üniversiteler bir anda yangın yerine dönmüştü.

İnönü, hem radikal soldan endişeliydi hem onun karşısına çıkarılan aşırı sağdan, daha da önemlisi gericilik furyasından...

Boykotlar, işgaller, şiddet olayları yayıldıkça öfkeleniyor ve görüşü sorulunca bu öfkesini açığa vuruyordu:

Ana muhalefet lideri CHP Genel Başkanı İsmet İnönü, Genel Sekreter Kemal Satır'la Meclis'te. Sataşmalara cevap için meclis başkanından söz istiyor. 1966.

Derse gitmeyecekler boykot yapacaklar ve arkadaşları giderse ona mani olacaklar nasıl şey bu? Öğrenci öğrenme ihtiyacını kaybetmiştir. Nasıl şey bu öğrenmek isteyen kimse yok. Bu yaşa geldim her gün yeni bir şey öğrenirim.

Kulağı yine kışlalardaydı.

Ordudan iyi haberler almıyordu. Asker içinde solcu bir grubun, orduyu ele geçirerek ihtilal hazırladığını duyuyordu. Rahatsızdı.

O günlerde yaptığı bir konuşmada, "On seneyi ihtilalsiz geçiremiyoruz arkadaşlar," dedi, "İttihat Terakki on seneyi geçemedi. DP on seneyi geçemedi. Bir ihtilalden sonra on seneyi geçirmek büyük talihtir. Yapmayın."

Ülkenin kaderinde yazılı on yıllık devre sona ermek üzereydi ve Paşa'nın kafasının içinde dönüp duran tilkiler, ona felaketin yaklaştığını haber veriyorlardı.

Yanılmadığı çok kısa bir süre sonra ortaya çıkacaktı.

1971 Sona doğru

Nihat Erim (Başbakan)

Sevgili vatandaşlarım, dün gece ve bu akşam radyo ve televizyon 12 Mart'a nasıl geldiğimizi bir kere daha hatırlattı. Bugün yurttta barışa ihtiyacımız her zamankinden fazladır. Devletimiz güçlüdür. Hükümet azimlidir. Benim sesime kulak veriniz.

Korkulan darbe 12 Mart 1971'de kapıyı çaldı ve Demirel'i devirdi.

İsmet Paşa, başta solun 12 Mart'ı sevinçle karşıladığını görünce bunun "sol bir darbe" olduğunu sanıp karşı tavır aldı; ancak yanılan o değil, solculardı.

Kısa zamanda 12 Mart'ın gerçek kimliği ortaya çıktı.

Paşa rahatladı ve yeni kabineye CHP'li bakan vermeyi kabul etti.

Paşa rahatlamıştı ama bu kez de partisi içindeki solcu kanat rahatsız oldu. 12 Mart'ın Başbakanlığa getirdiği Nihat Erim, CHP içinde ortanın solu hareketinin muhaliflerindendi. Ecevit, bu yüzden darbenin ortanın soluna, daha doğrusu kendisine karşı yapıldığı kanısına vardı.

İsmet İnönü

Bu gelişmelerin Sayın Ecevit'in söylediği gibi bizim ortanın solu politikasına karşı bir darbe olması mübalağalı bir görüştür kanısındayım.

Lakin, bu mesaj yerine ulaşmadı ve Ecevit, genel sekreterlikten istifa ettiğini açıkladı.

Ertesi gün Pembe Köşk'e İnönü'ye veda etmeye gitti, "Oyun bitti ben yenildim," dedi.

İsmet İnönü,

Veda etmek için geldi. Çok eski dost gibi görüştük.
Gene bir eski dost gibi ayrıldık.

Bülent Ecevit,

Ben, büyük insan İnönü'nün önderliğine sonsuz inancım devam ederek partime ve inandığımız ülkeye hizmete devam edeceğim.

Yolları ayrılmıştı. Artık Ecevit, İnönü'nün yanında değil, karşısındaydı.

Paşa'nın tarihî kişiliğiyle başa çıkamayacağı düşünülüyordu. Ama tam o günlerde bunu kolaylaştıracak bir gelişme yaşandı.

Paşa'nın gözüne katarakt indi ve her şey değişti.

Doktorlar ameliyat tavsiye etti.

Seksen yedi yaşında son derece kritik bir ameliyata yattı. Gözleri açıldı ama sağlığı büyük darbe yedi.

Artık güçlüklerle hareket ediyor, çevresiyle iletişimde zorlanıyordu.

Paşa şimdi üç cephede birden savaşa girmişti:

Bir yandan Türkiye'ye bol geldiği söylenen anayasayı değiştirmek isteyen hükümet ve orduyla uğraşıyordu, bir yandan kendisini devirme hazırlığına giren parti içi muhalefetle, bir yandan da giderek bozulan sağlığıyla...

1971 yılı sonunda gözüne uyacak gözlükleri yaptırmak üzere Mevhibe Hanım'la Paris'e gitti.

Bu, yarım asrı aşmış bir evliliğin son balayıydı.

Dönüşte uçaktan yardımsız inerken kendine güvenini tazelenmiş gibiydi. Gazetecilere, "Görmüyorum, yürüyemem sanıyorlar," dedi, "tek başıma bir yürüdüm. Yürüyüş o yürüyüş."

1972 Son kahraman

Abdi İpekçi söyleşi
Milliyet, 25 Ocak 1972

İsmet İnönü,
Yanlış bilgi veriyorlar. Yaşı ilerledi, bunadı, ömrü belli değil. İki gün sonra bir bakacaklar, hakikaten ölmüş. Ne genel başkan kalmış ne ihtilafı kalmış.

Tarihî CHP kurultayı 1972 Mayıs'ının beşinci günü toplanacaktı. Ve o günler, İnönü'nün hayatının en sıkıntılı günleri oldu.

Zaten bedenen tam bir çöküntüye sürüklendiğinden kurultay için hiçbir hazırlık yapamamıştı. Bütün enerjisini Deniz Gezmiş ve iki arkadaşının idamlarını engelleme girişimlerine vermiş ve bu çabasından ötürü askerle arası açılmıştı.

Dahası kurultaydan bir gün önce oğlu Ömer'in de içinde bulunduğu bir uçak Sofya'ya kaçırılmış, Paşa'nın yüreği ağzına gelmişti. Ama, "Hiçbir pazarlığa girmeyin. Devlet taviz vermez," demişti. Uçak krizi kimsenin burnu kanamadan çözüldü ama Paşa'nın seksen sekiz yaşındaki kalbi daha fazla heyecanı kaldıramadı.

5 Mayıs sabahı kurultaya gitmek üzere bindiği otomobilde kalbine bir sızı saplandı. Son yıllarda peşini bırakmayan spazm yeniden yoklamıştı.

Eve döndü, kurultay 6 Mayıs'a ertelendi. İdamlarını engellemeye çalıştığı üç genç, o gece asıldılar.

Pembe Köşk, 1972.

6 Mayıs günü İnönü, kurultay salonuna girdiğinde delegeler büyük sevgi gösterisi yaptı.

Ancak alkışlar, sanki onu uğurlamak içindi. Kürsüde arkasında asılı resmine göre bir hayli yaşlı duruyordu. Genç Ecevit, salona girince kendisini saygıyla alkışlayan delegelerin bu kez, "Halkçı Ecevit!" sloganı attıklarını gördü.

Paşa için son resti çekme zamanı gelmişti. Söz alıp, "Ya ben ya Bülent," dedi. Kurultay, bu resti "Bülent" diye yanıtladı.

İlk kez CHP içindeki bir oylamada yenik düşüyordu ve yenildiği şey, genç rakibinden çok, yaşlı kalbiydi.

O gece çekilmeye karar verdi ve tam otuz üç yıldır yürüttüğü CHP Genel Başkanlığı görevinden dört satırlık bir dilekçeyle istifa etti.

Bir devir kapanmıştı.

Şevket Süreyya, o gün *Cumhuriyet*'te yazdığı yazıya "Kahramanlar Devri ve Sonu" başlığını koydu.

Önce Atatürk'ün, sonra İnönü'nün oturduğu koltuğa Ecevit yerleşirken "son kahraman", köşesine çekiliyordu.

Pembe Köşk, 1972.

O yaz, Yalova'da tuttuğu notlar artık Paşa'nın sağlığını ele veriyordu.

9 Ağustos günü kaç dakika yüzdüğünü kaydettikten sonra yanına, "Yorulдум," notunu düşmüş, sonra da giderek tükenen bir elyazısıyla gece çok rahatsız olduğunu yazmıştı.

24 Eylül'de seksen sekiz yaşına bastı. Artık emeklilik çağının geldiğini hissediyordu. Kasım ayında üç sürpriz mektup hazırladı.

Biri CHP'ye, partiden ayrıldığını bildiriyordu. İkincisi meclise milletvekilliğinden istifasını... Üçüncüsü senatoya tabi senatör olarak görev yapma talebini...

Çekilmişti işte...

Kalan ömrünü, kendi halinde bir senatör olarak geçirecekti.

1973 Maça ası

8 Ocak 1973, Not defterinden
Bugün yürürken camekânlı salonda düştüm. Gözlüğüm bozuldu.

19 Ocak 1973, Not defterinden
Çok hastayım.

3 Haziran 1973, Not defterinden
Eyiğim.

İsmet Paşa, son yazını Yalova ve Kartal'daki yazlıklarında geçirdi.

Elinde, Şevket Süreyya'nın yazdığı kendi hayat öyküsü *İkinci Adam* vardı. Yine denize girdi ve defterini notsuz bırakmadı. 22 Eylül sayfasında, "Hanımın yaş günü 75," yazıyordu; 24 Eylül'de ise, "Yaş günü 89."

14 Ekim seçimlerinde yine her zamanki gibi erkenden Mevhibe Hanım'la sandık başına gidip oyunu kullandı. Kime oy verdiğini soran bir gazeteciye o ünlü çıkışını yaptı, "Hadi canım sen de..." dedi.

10 Kasım'da ise Ankara Arı Sineması'nda Atatürk üzerine bir konuşma yaptı. Bu, halk önünde yaptığı son konuşmaydı.

Atatürk'ü anlatırken, kendi yaşamının labirentlerini de geziyordu sanki...

Son nefesine kadar onu yalnız bırakmamıştı. Her 10 Kasım'da siyah takım elbiselerini giymiş, İstiklal Madalyası'nı göğsüne takmış, erkenden Anıtkabir'e koşmuştu.

Kortejin hazır olmasını beklerken, nöbetçi askerlerle sohbet eder, hatırlarını sorar, sonra nöbet tutar gibi kabrin sütunları arasında gezinirdi.

Hatta bir seferinde, garip bir önseziyle belki, kısa bir süre sonra kendisinin gömüleceği yeri arşınlamış, adeta kendi kabri-ni ziyaret etmişti.

Sonra da gelip bir iskemleye oturmuş beklemeye koyulmuştu.

O an şehir, kabir ve Paşa baş başaydılar.

Oturduğu iskemleden şehri süzerken; bütün o idam fermanları, savaş meydanları, devrimler, isyanlar, ihtilaller, suikastlar, darağaçları, parıltılı üniformalar, heyecanlı kalabalıklar, öfkeli nutuklar, çizmeler, kalpaklar, fraklar geride kalmış gibiydi.

Sonunda bir gece Mevhibe Hanım'la baş başa kaldılar.

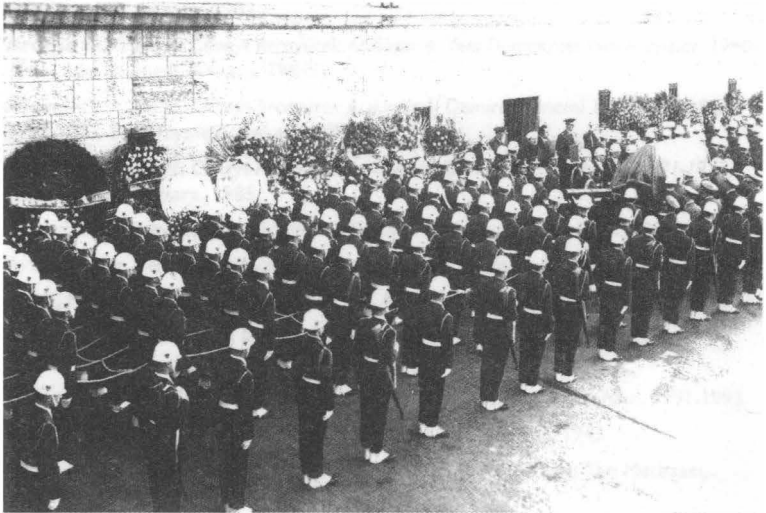
Mevhibe Hanım, baygın yatan Paşa'sının elini avuçlarının içine aldı. Ayılmasını bekledi.

İnönü gözlerini açınca eşinin gülümseyen yüzüyle karşılaştı.

Normalde o saatlerde yemek masasının üzerine yeşil çuhayı serer bezik oynarlardı.

Paşa, eşine hayatı boyunca hitap ettiği deyimle seslendi son kez: "Hanımefendi," dedi, "elimde üç as var. Dördüncü as da gelecek ve oyun bitecek."

Mevhibe Hanım'ın gözyaşları kucağına düştü. "Dördüncü as" ölümü simgeleyen maça asıydı.

KAYNAKÇA

- Lozan'ın 50. Yıl Armağanı: Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Münasebetin Enstitüsü, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1978.*
- Adivar, Halide Edip, *Türkün Ateşle İmtihanı, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 1998.*
- Altuğ, Kurtul, *12 Mart ve Nihat Erim Olayı, Yedigün Yayınları, Ankara, 1973.*
- Apak, Rahmi, *İstiklâl Savaşı'nda Garp Cephesi Nasıl Kuruldu?, Güvenç Basımevi, İstanbul, 1943.*
- Araz, Nezihe, *Mustafa Kemal'in Devlet Paşası, Dünya Yayınları, İstanbul, 1997.*
- Arıburnu, Kemal, *Atatürk: Anekdotlar-Anılar, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1960.*
- Arcayürek, Cüneyt, *Cüneyt Arcayürek Açıklıyor 2: Yeni İktidar Yeni Dönem, 1951-1954, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1983.*
- Arcayürek, Cüneyt, *Cüneyt Arcayürek Açıklıyor 4: Yeni Demokrasi Yeni Arayışlar, 1960-1965, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1984.*
- Arcayürek, Cüneyt, *Cüneyt Arcayürek Açıklıyor 5: Demirel Dönemi 12 Mart Darbesi, 1965-1971, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1985.*
- Arcayürek, Cüneyt, *Cüneyt Arcayürek Açıklıyor 6: Çankaya'ya Giden Yol, 1971-1973, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1985.*
- Arcayürek, Cüneyt, *Şeytan Üçgeninde Türkiye, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1987.*
- Arzık, Nimet, *Tek At, Tek Mızrak Anılar-1, Kaynak Yayınları, Ankara, 1983.*
- Arzık, Nimet, *Tek At, Tek Mızrak Anılar-2, Kaynak Yayınları, Ankara, 1984.*
- Aydemir, Şevket Süreyya, *İhtilalin Mantığı ve 27 Mayıs İhtilali, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1999.*
- Aydemir, Şevket Süreyya, *İkinci Adam (3 Cilt), Remzi Kitabevi, İstanbul, 1991-1993.*
- Banoğlu, Niyazi Ahmet, *İsmet İnönü, Vakıf Matbaası, İstanbul, 1943.*
- Başar, Ahmet Hamdi, *Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye, Tan Matbaası, İstanbul, 1945.*

Başar, Ahmet Hamdi, *Yaşadığımız Devrin İçyüzü*, Amerikan Neşriyatı Bürosu, İstanbul, 1960.

Batur, Muhsin, *Anılar ve Görüşler: Üç Dönemin Perde Arkası*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1985.

Bektaş, Arsev, *Demokratikleşme Sürecinde Liderler Oligarşisi: CHP ve AP*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 1993.

Belen, Fahri, *Ordu ve Politika*, Bakış Matbaası, İstanbul, 1971.

Besen, Haluk, *İsmet Paşa ve Devlet*, İnkılap Kitabevi, Ankara, 1996.

Berkes, Niyazi, *Unutulan Yıllar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997.

Bilgehan, Gülsün, *Mevhibe I*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1994.

Bilgehan, Gülsün, *Mevhibe II: Çankaya'nın Hanımefendisi*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1998.

Birand, Mehmet Ali; Can Dündar, Bülent Çaplı, *12 Mart: İhtilalin Pençesinde Demokrasi*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1994.

Güner, Zekai; Orhan Kabataş, *Millî Mücadele Dönemi Beyânnâmeleri ve Basını*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara, 1990.

Bıykoğlu, Tevfik, *Atatürk Anadolu'da (1919-1921)*, Kent Basımevi, İstanbul, 1981.

Bilgiç, Saadettin, *Hatıralar*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1998.

Borak, Sadi, *Atatürk'ün Özel Mektupları*, Vadi Yayınları, İstanbul, 1998.

Bozok, Salih; Cemil Bozok, *Hep Atatürk'ün Yanında: Baba-Oğul Bozoklar'dan Anılar*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1985.

Cebesoy, Ali Fuat, *Sınıf Arkadaşım Atatürk: Okul ve Genç Subaylık Hatıraları 2*, Yenigün Haber Ajansı, İstanbul, 1997.

Cılızoğlu, Tanju, *Kırık Politika: Anılarla Kamil Kırıkoğlu*, Elya Yayıncılık, İstanbul, 1997.

Çağlayangil, İhsan Sabri, *Anıları*, Güneş Yayınları, İstanbul, 1990.

Dilipak, Abdurrahman, *İnönü Dönemi*, Beyan Yayınları, İstanbul, 1989.

Eski, Mustafa, *İsmet İnönü'nün Kastamonu Gezileri 1938-1949-1958*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1995.

Erkanlı, Orhan, *Anılar... Sorunlar... Sorumlular...*, Baha Matbaası İstanbul, 1972.

Erkanlı, Orhan, *Askeri Demokrasi: 1960-1980: Orhan Erkanlı'nın Anıları*, Güneş Yayınları, İstanbul, 1987.

Eroğlu, Hamza, *İsmet İnönü ve I ve II İnönü Muharebelerinin İçeride ve Dışarıda Etkileri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1985.

Fırat, Melek, *1960-71 Arası Türk Dış Politikası ve Kıbrıs Sorunu*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1997.

Genç, Süleyman, *12 Mart'a Nasıl Gelindi: Bir Devrin Perde Arkası 1960-1971*, İleri Yayınları, Ankara, 1971.

Gökçen, Sabiha, *Atatürk'ün İzinde Bir Ömür Böyle Geçti*, Türk Hava Kurumu Yayınları, İstanbul, 1982.

Gönlübol, Mehmet; Cem Sar, Ahmet Şükrü Es, *Olaylarla Türk Dış Politikası*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982.

Goloğlu, Mahmut, *Demokrasiye Geçiş: 1946-1950*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1982.

Güloğlu, Faruk Rıza, *Millî Şef İsmet İnönü: Hayatı ve Şahsiyeti*, Bozkurt Matbaası, İstanbul, 1940.

Gürkan, Ahmet, *50. Yıl 1919-1973: Cumhuriyet, Meclis, Hükümetler, Başkanlar*, Güneş Matbacılık, Ankara, 1973.

İğdemir, Uluğ, "İsmet İnönü", *Belleten Dergisi*, Türk Tabib Kurumu Basımevi, Ankara, 1974.

İlhan, Attilâ, *Faşizmin Ayak Sesleri*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1997.

İnan, Arı, *Tarihe Tanıklık Edenler*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1997.

İnanç, Refet, *Kurtuluş Savaşı'na Yön Verenler*, Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1994.

İnönü, İsmet, *İstiklal Savaşı ve Lozan*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1993.

Kal, Nazmi, *İsmet İnönü: Televizyona Anlattıklarım*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1993.

Kandemir, Feridun, *Siyasi Dargınlıklar*, Ekicil Yayınları, İstanbul, 1955.

Kansu, Mazhar Müfit, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997.

Karabekir, Kâzım, *Paşaların Hesaplaşması: İstiklal Harbi'ne Neden Girdik, Nasıl Girdik, Nasıl İdare Ettik?*, Emre Yayınları, İstanbul, 1993.

Karacan, Ali Naci, *Lozan Konferansı ve İsmet Paşa*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1993.

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, *Ergenekon: Millî Mücadele Yazıları*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981.

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, *Millî Savaş Hikâyeleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990.

Koçak, Cemil, *Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996.

Koçaş, Sadi, *Atatürk'ten 12 Mart'a*, May Yayınları, İstanbul, 1977.

Kinross, Lord, *Atatürk: Bir Milletten Yeniden Doğuşu*, çev. Ayhan Tezel, Sander Yayınları, İstanbul, 1980.

Kutay, Cemal, *Celal Bayar'ın Yazdığı ve Yazamayacağı: Üç Devirden Hakikatler*, Alioğlu Yayınevi, İstanbul, 1982.

Macit, Behçet, *Lozan Kahramanı: İsmet Paşa Hazretlerinin Hizmet ve Himmetleri Hakkında*, Güneş Matbaası, İstanbul, 1934.

Mazıcı, Nurşen, *Belgelerle Atatürk Döneminde Muhalefet (1919-1926)*, Dilmen Yayınevi, İstanbul, 1984.

Melzig, Herbert (yay.haz.), *İnönü Diyor ki: Hitabe Beyanat, Hasbıhaller*, Ülkü Basımevi, İstanbul, 1946.

- Moltke, Helmuth von, *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, çev. Hayrullah Örs, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1999.
- Mumcu, Uğur, *40'ların Cadı Kazanı*, Tekin Yayınevi, Ankara, 1990.
- Mumcu, Uğur, *Gazi Paşa'ya Suikast*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1993.
- Mumcu, Uğur, *Kürt-İslam Ayaklanması: 1919-1925*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1993.
- Nur, Rıza, *Lozan Hatıraları*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1991.
- Okyar, Osman; Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Atatürk, Okyar ve Çok Partili Türkiye: Fethi Okyar'ın Anıları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1997.
- Ortaç, Yusuf Rıza, *İsmet İnönü: Bir Hayatın Romanı*, Akbaba Yayınevi, İstanbul, 1961.
- Otyam, Fikret, *Şu Bizim Gazi Paşa ve İsmet Paşalı Yıllar*, Adam Yayınları, İstanbul, 1984.
- Öz, Esat, *Türkiye'de Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım 1923-1945*, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1992.
- Özcan, Mustafa, *27 Mayıs'tan Evvel İsmet İnönü: İşte Biz Buyuz*, Kardeş Matbaası, Ankara, 1962.
- Özel, Mehmet Emin, *Lozan'ın 70. Yıldönümünde İsmet İnönü*, TC Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994.
- Özel, Mehmet Emin, *70. Yıldönümünde Lozan*, TC. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994.
- Özel, Sevgi, *Baba İnönü'den Erdal İnönü'ye Mektuplar*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1988.
- Sebahattin Selek (yay. haz.), *İsmet İnönü: Hatıralar*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1992; 2000.
- Soyak, Hasan Rıza, *Atatürk'ten Hatıralar*, Yapı ve Kredi Bankası Yayınları, İstanbul, 1973.
- Şapolyo, Enver Behnan, *Mustafa Kemal ve Birinci Büyük Millet Meclisi Tarihçesi*, Ülkemiz Yayınları, Ankara, 1969.
- Şimşir, Bilâl N., *Atatürk ile Yazışmalar I-II*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981.
- Şimşir, Bilâl N., *Lozan Telgrafları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1990-1994.
- Tahir, Kemal, *Notlar/Mektuplar*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1990.
- Tevetoğlu, Fethi, *Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987.
- Tevetoğlu, Fethi, "Ali Fethî Okyar'ın Günlük Hatıraları (30 Nisan 1921-16 Ekim 1921)", *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, Sayı 16, Cilt 12, 1988.
- Toker, Metin, *Demokrasimizin İsmet Paşa'lı Yılları (1944-1973): Tek Partiden Çok Partiye (1944-1950)*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1991.
- Toker, Metin, *Demokrasimizin İsmet Paşa'lı Yılları (1944-1973): İsmet Paşa'nın Son Yılları (1965-1973)*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1993.
- Toker, Metin, *Şeyh Sait ve İsyanı*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 1998.
- Trikupis, Nikolas, *General Trikupis'in Hatıraları*, çev. Ahmet Angın, Kitapçılık Ticaret Limited Şirketi Yayınları, İstanbul, 1967.

Uğur, Necdet, *İsmet İnönü*, YKY, İstanbul, 1995.

Uran, Hilmi, *Hâtıralarım*, Ankara, 1959.

Ünsal, Hüsamettin; Hıfzı Topuz, *Cumhuriyetin Beş Dönemeci*, Sergi Yayınevi, İzmir, 1984.

Üstüncarcı, Halit; Kızıltan Mustafa, *İsmet İnönü Albümü: Hayatı ve Hizmetleri*, Kültür Basımevi, İstanbul, 1939.

Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet, *Türkiye'de Üç Devir 1-2*, Sinan Yayınevi, İstanbul, 1972-1973.

Yalman, Ahmed Emin, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, Pera Turizm Yayınları, İstanbul, 1997.

Yetkin, Çetin, *Türkiye'de Tek Parti Yönetimi 1930-1945*, Altın Kitaplar, İstanbul, 1983.

TEŞEKKÜR

Soner Sevgili, Ahmet Yalçın, Bilal N. Şimşir, Cevdet Göktürk, Hayat Karabekir Feyzioğlu, İbrahim Akkaya, Nermin Neftçi, Nükhet İpekçi, Özden Çalhan, Nazan Gezer.

Dışişleri Bakanlığı, Kültür Bakanlığı, Savunma Bakanlığı, Genelkurmay Başkanlığı, MSÜ, STM, TRT Genel Müdürlüğü.

ARŞİVLER

AÜ. İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Anıtkabir Komutanlığı, ATASE, Hüseyin Rıza Ezer, İnönü Vakfı, MSÜ STM, Milli Kütüphane, Ordu Foto-Film Merkezi, Başbakanlık Devlet Arşivleri, Dışişleri Bakanlığı, Genelkurmay Başkanlığı, KKK, Kültür Bakanlığı, MSB, TBMM, TRT, TTK.

APTN, BBC, BFI. British Movietone. British Pathe, DRTV, French Pathe, Gaumont, Grinberg, Historic Films, Reuters, Rusya Devlet Arşivi, Yunanistan Basın ve Yayın Bakanlığı.

